

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KOMMERSİYA BANKLARINDA KAPİTAL EHTİYATLARININ
UÇOTUNUN TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Sadıqova Şəbnəm Şəmşədin

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“KOMMERSIYA BANKLARINDA KAPİTAL EHTİYATLARININ UÇOTUNUN TƏHLİLİ
VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 424

Magistrant
Sadıqova Şəbəm Şəmşədin

Elmi rəhbər
i.e.d., prof. Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d.Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKİ – 2021

Elmi And

Mən, Şəbnəm Sadıqova Şəmşədin qızı and içirəm ki, “Kommersiya banklarında kapital ehtiyatlarının uçotunun təhlili və təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KOMMERSİYA BANKLARINDA KAPİTAL EHTİYATLARININ UÇOTUNUN TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital ehtiyatları bütün bütün kommersiya banklarının fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Kapital ehtiyatlarının uçotu da kommersiya banklarının fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, kapital ehtiyatlarının uçotunun optimallaşdırılması elmi araşdırmalar tələb edən aktual məsələlərdən sayılır. Məhz bu baxımdan təqdim edilən magistr dissertasiya işinin məzmunu kapital ehtiyatlarının uçotu sahəsində mövcud problemləri və perspektiv imkanları araşdırılmasını əhatə edilməsinə görə əhəmiyyətli hesab etmək mümkündür.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi, kommersiya banklarında kapital uçotunun həyata keçirilməsini, onun inkişafı yollarını araşdırmaq və bank fəaliyyətinin reallaşdırılmasına təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında bankların uçot sistemi, strukturu, onun inkişaf xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Magistr dissertasiyasının metodoloji aparatı qrafik, statistik və müqayisəli təhlil metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını mühasibat uçotu haqqında yerli və xarici tədqiqatçı alimlərin elmi araşdırmaları, Dövlət Statistika Komitəsinin və bir sıra beynəlxalq statistik rəqəmlərin nəşr olunduğu elektron portalların məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətliliyi: İllər üzrə olan dəyişmələr və bəzi məlumatları internetdən əldə etmək çətinliyi bizim tədqiqatın əsas məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Sistemli bir yanaşmaya əsaslanaraq, kapital ehtiyatlarının və onların uçotunun inkişafının problemləri, prioritetləri və perspektivləri hərtərəfli öyrənilmiş, təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatda əldə edilmiş nəticələrdən kommersiya banklarında uçot siyasətinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun qurulmasında, həmçinin onun lazımı qaydada sənədləşdirilməsində və mühasibat uçotunun təşkil edilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *Kapital ehtiyatları, mühasibat uçotu, kommersiya bankları, ehtiyatların qiymətləndirilməsi.*

“ANALYSIS AND IMPROVEMENT OF CAPITAL RESERVES ACCOUNTING IN COMMERCIAL BANKS”

SUMMARY

Relevance of the research: In a market economy, the capital reserves play an important role in activities of all commercial banks. Accounting for capital reserves also has a direct impact on the activities of commercial banks. Therefore, it should be noted that the optimization of capital resources is one of the popular issues that requires scientific research.

The purpose of the research: The purpose of the study is to determine the implementation of capital accounting in commercial banks, ways of its development and impact on the implementation of banking activities.

Research methods used: The methodological apparatus of the master's dissertation consists of the graphical, statistical and comparative analysis methods.

Research database: The research database consists of scientific research on the accounting system by local and foreign researchers, the State Statistics Committee and electronic portals where a number of statistics are published.

Limitations of the study: Changes over the years and the difficulty of obtaining some information from the Internet are the main limitations of our research.

Scientific novelty and practical results of the research: Based on a systematic approach, the problems, priorities and prospects for the development of capital resources accounting have been comprehensively studied, analyzed and evaluated.

Areas where the results can be used: The results obtained in the study can be used in the development of accounting policies in commercial banks in accordance with the requirements of international standards, as well as in its proper documentation and organization of accounting.

Keywords: *Capital reserves, accounting, commercial banks, inventory valuation.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
DSMF	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
BMUS	Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları
MHBS	Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı

MÜNDƏRİCAT

Giriş	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA KAPİTALA AİD EDİLƏN UÇOTUNUN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Kapitala aid edilən ehtiyatların mahiyyət, təsnifatı.	11
1.2. Kapital ehtiyatları mühasibat uçotunun və nəzarətinin obyektı kimi.	21
1.3. Kapital ehtiyatlarının uçotunun təhlili, normativ hüquqi baza.....	26
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KAPİTALA AİD EDİLƏN EHTİYATLARIN UÇOTUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI	30
2.1. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun müasir vəziyyəti və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prinsipləri	30
2.2. Bankların aktiv və passivlərinin sintetik uçotu	40
2.3. Bank ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodikası.....	47
III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ KAPİTALA AİD EDİLƏN EHTİYATLARIN UÇOTUNUN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	51
3.1. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun təhlilinin məqsəd və vəzifələri	52
3.2. Bankın kapital ehtiyatlarının hərəkətinə təsir edən amillərin təhlili	56
3.3. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	75
Cədvəllərin siyahısı	78
Şəkillərin siyahısı	78
Qrafiklərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bank sistemi daima izlənilməli olan fəaliyyət sahələrindən hesab olunur. Ölkə iqtisadiyyatının əsas kredit daşıyıcısı olan bankların ən ciddi problemlər zamanı belə gündəmdə olması, onlara verilmiş dəyərin dərəcəsinin göstəricisilərindəndir. Qloballaşma və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı sarsılan maliyyə bazarının ən vacib oyunçularına banklar da aiddir. Banklar yalnız ayrı-ayrı ölkələrin makroiqtisadi inkişafında deyil, eyni zamanda beynəlxalq maliyyənin inkişafında böyük rol oynayır. Bütün bu səbəblərdən bu cür vacib qurumların fəaliyyətinə nəzarət və onların kontrolu üçün yeni metodlar yaradılır və mövcud metodlar yenidən gözdən keçirilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya banlarında gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin banka mənfi təsirindən mümkün qədər çəkinmək üçün kapital ehtiyatının və ödəmələrinin yaradılması və onlardan lazımı qaydada istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kapitalların, ehtiyatların, fondların, cəlb edilmiş vəsaitlərin və s. uçotu günümüzdə mühasibat uçotunda əhəmiyyətli tədqiqat obyektidir. Bu baxımdan sözügedən iqtisadi kateqoriyanın öyrənilməsi təsərrüfat subyektləri üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Məlum olduğu kimi bankın səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində kapital ehtiyatları çox önəmli rol oynamaqdadır. Həmçinin kapital ehtiyatlarının yaradılması və yaxud istifadəsi və bunun hansı səbəblərə istinad etməsi bir çox yerli və əcnəbi alim və iqtisadçılar tərəfindən araşdırılmış və hazırda da diqqət mərkəzindəndir. Bundan irəli gələrək magistr dissertasiya işində Azərbaycan alimləri S.M.Səbzəliyev, F.Ş.Hacıyev, İ.M.Abbasov, R.Bəşirov, Q.Ə.Abbasov, Q.R.Rzayev, Z.F.Məmmədov, A.R. Kərimov, E.M.Sadıqov, Q.S.Abbasov, M.Bağirov, Ş.Ə.Abdullayev, A.Kərimov, xarici ölkə alimlərindən isə Q.N.Liferenko, David Alexander, Christopher Nobes, Anne Britton, Mesut Yıldırım, Hüseyin Akay və digərlərinin elmi tədqiqatlarında istifadə edilərək səmərəli kapital ehtiyatları uçotunun formalaşdırılması, onun iqtisadiyata təsirləri araşdırılmış,

həmçinin kapital ehtiyatlarının optimal səviyyəsi ilə bağlı elmi-praktiki əhəmiyyətə malik nəticələr əldə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işində əsas məqsəd kapital ehtiyatlarını və onların uçotunu qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi kateqoriya kompleksləri şəkilində və universal formada araşdıraraq makroiqtisadi səviyyədə kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsirini öyrənmək və kapital ehtiyatlarının uçotunun optimallaşdırılması metodlarının müxtəlif meyarlarla əsaslandırmaqdır. Magistr dissertasiya işində göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Kapital ehtiyatlarının iqtisadi məzmununu izah etmək, həmçinin bankın inkişafında onun xüsusiyyətlərini və rolunu müəyyən etmək;
- Kapital ehtiyatlarının uçotuna təsir edən amillərin təhlilini aparmaq;
- Ayrı-ayrı kapital ehtiyatlarının bankın gələcək fəaliyyətində rolunu tədqiq etmək;
- Azərbaycan banklarında kapital ehtiyatlarının səviyyəsini təyin edərək ona təsir edən faktorların təhlilini aparmaq;
- Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun optimallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Magistr dissertasiya işində müqayisəli təhlil, induksiya, deduksiya, sintez, resurs bazasına əsaslanan ümumi elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda istifadə edilən əsas mənbələrə yerli və xarici alimlərin yazdıqları kitab və elmi araşdırmalar, eyni zamanda dövlət qanunları daxildir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini Azərbaycanın uçot sistemi və milli iqtisadiyyatın bank sektoru təşkil edir. Tədqiqatın miqyası Azərbaycan Respublikası banklarında kapital ehtiyatları və onların uçot sistemi, strukturu, onun inkişaf xüsusiyyətləridir. Bununla yanaşı kapital ehtiyatlarının uçotu xarici ölkələrin göstəriciləri üzrə elmi və praktiki cəhətdən əldə etdikləri

nəticələrinə istinadlar edilmişdir. Tədqiqatın predmetini əsasən kommərsiya banklarında kapitala aid edilən ehtiyatlar və onların uçotunun qanunvericiliklə normaları, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommərsiya banklarında tətbiq etmələrinə dair materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasında yerləşən banklarda mühasibat uçotu haqqında dövrü nəşrlər, elektron resurslar, xarici və yerli alimlərin məqalələri, kapital ehtiyatları və həmin ehtiyatların uçotu barədə dərslik və dərs vəsaitləri təşkil edir. Həmçinin informasiya bazasının yeniliyi cəhətdən yeni nəşr edilmiş yerli və xarici məqalələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Data məlumatları üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının elektron informasiya portalında dərc edilmiş hesabatlarından faydalanılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat metodlarının tam qaydada tətbiq edilməsində ciddi məhdudiyyətlərin olduğu hiss olunur. Bu isə hər şeydən əvvəl, müəssisə və təşkilatlarda kompüter mühasibatı programlarının istifadə edilməsində heç bir tənzimləyici qaydanın mövcud olmaması ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın quruluşu və həcmi. Magistr dissertasiya işi 3 fəsil, 9 paraqraf, giriş, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat çərçivəsində 1 qrafik, 1 şəkil və 3 cədvəl hazırlanmış və 32 sayda elmi nəşr və elektron informasiya vəsaitlərindən istifadə edilmişdir.

FƏSİL 1. KOMMERSİYA BANKLARINDA KAPİTALA AİD EDİLƏN UÇOTUNUN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Kapitala aid edilən ehtiyatların mahiyyət, təsnifatı.

Müasir dövrdə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital ehtiyatlarının, onların tərkibini təşkil edən ehtiyatların, fondların, cəlb edilmiş vəsaitlərin uçotunun düzgün bir şəkildə qurulması mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Hazırda iqtisadiyyatın tərkibində bank sektorun payının rolunun çox olması bu iqtisadi subyektlərdə uçotun təşkili və formalaşmasına böyük həcmdə diqqətin göstərilməsinə, uçot qaydalarının yenidən nəzərdə keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Banklar və bank sisteminin bütünlükdə başlıca iqtisadi dəyərlər strukturunda onların potensialını və iqtisadi inkişaf tempini müəyyən edən ən vacib rollardan biri kapitalın öhdəliyinə düşür. Azərbaycanın yerli bank institutlarının kapital bazasının möhkəmləndirilməsi, onun dünyaya inteqrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə bankın kapital həcmindən asılıdır.

Kapital banka aktiv əməliyyatlarının sayını genişləndirməyə imkan verir və ümumi sabitlik göstəricisi, eləcə də ayrı-ayrılıqda hər bir bankın və bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyət bacarığı kimi göstəricilərdə rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edir.

Bankın kifayət dərəcədə kapitallaşmasının təmin olunmasının vacibliyi bank kapitalına olan obyektiv tələbi şərtləndirir və iqtisadi bir kateqoriya kimi onun mahiyyətinin elmi cəhətdən dərk edilməsi üçün əsas faktor rolunu oynayır. Kapitalın mahiyyətinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması əhəmiyyətli dərəcədə onun formalaşmasına və bankın praktiki fəaliyyətinə təsir göstərir (<http://lib.bbu.edu.az>).

“Bank kapitalı” terminin yaranması və yayılması nəinki ölkənin bank sistemi və iqtisadi inkişafının, eyni zamanda kapital anlayışının da iqtisadi kateqoriya kimi qəbul edilməsinin nəticəsidir.

Maliyyə kapitalı baxımından kapital bir iş aparmaq və iqtisadiyyatı böyütmək üçün vacib bir hissədir. Şirkətlər gündəlik xərclər üçün borc kapitalı, öz kapitalı və

dövriyyə kapitalını əhatə edən kapital strukturlarına malikdirlər. Fiziki şəxslər kapital və kapital aktivlərini xalis dəyərlərinin bir hissəsi kimi saxlayırlar. Fərdlərin və şirkətlərin dövriyyə kapitalını necə maliyyələşdirdikləri və əldə etdikləri kapitalla necə investisiya qoyduqları, böyümə və investisiya gəliri üçün çox vacibdir.

Kapital, ümumiyyətlə xərclər üçün saxlanılan və ya əldə edilən pul və ya likvid aktivlərdir. Maliyyə iqtisadiyyatında bu sözün anlamı bir şirkətin kapital varlığını daxil etməklə də genişləndirilə bilər. Ümumiyyətlə, kapital sərvətin ölçüsü və eyni zamanda birbaşa sərmayə və ya kapital layihəsi investisiyaları sayəsində sərvətin artmasını təmin edən bir qaynaq ola bilər.

Kapital mənfəət yaratmaq üçün davamlı məhsul və xidmətlər istehsalını təmin etmək üçün istifadə olunur. Şirkətlər bir firma üçün dəyər yaratmaq məqsədi ilə hər cür şeyə investisiya qoymaq üçün kapitaldan istifadə edirlər. İş və bina genişləndirilməsi kapitalın tez-tez ayrıldığı iki sahə ola bilər. Bir müəssisə və ya şəxs kapitaldan istifadə edərək investisiya qoymaqla pullarını kapitalın xərclərindən daha yüksək gəlir gətirən investisiyalara yönəldir.

Kommersiya banklarında isə kapital anlayışını biz aktivlər ilə sıx əlaqəli şəkildə götürürük, çünki kapital aktivlərə qoyulmuş və əlavə gəlir gətirən vəsaitlərdir:

Aktiv (latınca-"Activus") mühasibat termini olub geniş mənada iqtisadi subyektin sahib olduğu bütün maddi varlıqları əhatə edir. Hər hansı bir müəssisənin aktivlərinin cəmi özünün "balance sheet" sənədində onun öhdəliklərinin cəminə bərabər olmalıdır. Beynəlxalq mühasibatlıqda aktivlərin aşağıdakı təsnifatı mövcuddur:

- 1) cari aktivlər – nağd pullar, qiymətli kağızlar, bank depozitləri və nağd pula mümkün qədər tez çevrilə bilən digər predmetlər;
- 2) ticarət investisiyaları – birgə kompaniyalara investisiyalar;
- fixed" aktivlər – torpaq, binalar, fabriklər, maşın və
- 4) avadanlıqlar, mebellər;
- 5) qeyri-maddi aktivlər – qudvill (xoşməramlı, müsbət imic və reputasiya), patentlər və s.

Geniş mənada aktivlər, pulla ölçülə bilən və pul dəyərində sahib qiymətliləri, iqtisadi subyektə məxsus əmlakı və pul vəsaitlərini, bina və qurğular, maşın və avadanlıqlar, bank yatırımları, qiymətli kağızlara sərf edilən vəsaitləri, patentlər, müəllif hüquqlarını və s. tərkibində birləşdirir.

Bütün kapital vəziyyətinin daha güclü olması aktiv itkiləri və ya əks iqtisadi dəyişikliklər kimi gələcək qeyri-müəyyən halların öhdəsindən daha yaxşı gəlməyə kömək edir. Kapital 5 məqsədə xidmət edir:

- Üzvlərin Paylarının Dəyərinin Saxlanması – təsərrüfat subyektində az kapitalla sahib olmaq üzvlərin qoyduqları kapitalın riskli olması deməkdir ki, əgər itkilərin kompensasiyasının təmini üçün kapital kifayət etməmiş olsa, kommersiya bankının ləğv edilməsi zamanı üzvlər 100% öz paylarını ala bilməyəcəklər. Bu səbəblə də, nə qədər artıq kapital yığılmış olsa, üzvlərin kapitalı o dərəcə təhlükəsiz hesab olunaacaqdır.

- İtkilərin Kompensasiyası – Kapital ehtiyatlarından gözlənilməz olaraq baş verən itkilərin kompensasiya edilməsi məqsədilə istifadə oluna bilər.

- Gəlirlərin Artırılması – Daha çox kapital kommersiya bankına daha mənfəətli olmağa imkan verəcək. Kapitalın gəliri və ya xərci olmadığından, onun xalis gəlir və əlavə kapital yaratmaqda güclü təsiri vardır. Üzvlərin vəsaitlərini cəlb etmək üçün rəqabətli dividendlər ödənməlidir. Ödənilmiş dividendlər isə vəsait xərcləri ilə kredit verilməsi arasında məsafəni azaldır.

- Gəlir gətirməyən aktivlərin maliyyələşdirilməsi – yuxarıda qeyd edildiyi kimi kapitalın müəyyən maliyyə xərci yoxdur. Buna səbəbdən gəlir gətirməyən aktivlər kapital və xərcsiz passivlər ilə maliyyələşdirilə bilər. Xərcsiz kapital və passivlərdən isə gəlir gətirməyən aktivlərin maliyyələşdirilməsində istifadə edilməsinin gəlirlərə mənfəətli təsiri olmaz.

- Gələcəkdə rəqabətli təzyiqlərə cavab vermək – əgər kommersiya bankı dəyişən maliyyə bazarları şərtlərində rəqabətli qalırsa, üzvlərə müvafiq xidmətləri təmin edəcək əməliyyatlarda dəyişiklikləri maliyyələşdirməyə qabil olmaq vacibdir.

Kapitalın mahiyyəti, formalaşması bir kateqoriya kimi 3 yanaşma ilə əks etdirilir:

- iqtisadi;
- mühasibat;
- uçot-analtik

İqtisadi yanaşmada kapitalın fiziki konsepsiyası əsas götürülür. Bu isə resursların ümumi məmüsudur ki, onlar da cəmiyyətin gəlirinin əsas mənbəyini təşkil etmişdir. İqtisadi kapital bölünür: şəxsi, xüsusi şəxsi və dövlət

Xüsusi və dövlət kapitalı da özündə 2 hissəyə ayrılır:

1. real kapital;
2. maliyyə kapitalı;

Real kapital – banklarda istehsal faktoru kimi bilinir və material-əşya formasında olur. Bura nəqliyyat vasitələri, bina, xammal, material və s. aid edilir

Maliyyə kapitalına isə pul vəsaiti və qiymətli kağızlar aiddir.

Mühasibatlıq yanaşmasında “kapital” anlayışına təsərrüfat səviyyəsində müəssisələrin mülkiyyətçilərinin onun aktivlərinə olan marağı kimi baxılır, bu zaman “kapital” ifadəsi xalis aktivin sinonimi kimi adlandırılır. Ancaq xalis aktivlərin səviyyəsi iqtisadi subyektlərinin aktivlərinin toplamı ilə onun öhdəliklərinin səviyyəsi arasındakı yaranan fərq kimi götürülür. Bu kimi konsepsiyalar kapitalın maliyyə konsepsiyası kimi qeyd edilir və balans modeli formal olaraq aşağıdakı kimidir:

$$A = K + B\ddot{o}$$

oA - kommersiya bankının dəyər ifadəsində aktivlər;

oK - mülkiyyətçinin kapitalı;

oB \ddot{o} – üçüncü şəxs qarşısında borca öhdəlikləri;

Yuxarıdakı yanaşmaya əsasən kapitalın səviyyəsini iqtisadi subyektlərdə mühasibat balansının “kapital və ehtiyatlar” bölməsində yekun kimi hesablayırlar.

Kapitalın uçot-analitik yanaşmasında isə iqtisadi yaxud, maliyyə və mühasibat yanaşma formasının modeli kimi kapitala nəzər yetirilir. Belə hal zamanı resursların toplamı kimi kapital iki tərəfdən eyni cür səciyələndirilir:

- ✓ onun qoyuluş istiqaməti
- ✓ yaranma mənbələri

Kapitalın başqa bir təsnifat forması isə aktiv kapital və passiv kapitala ayrılmasıdır. Aktiv kapital – təsərrüfat subyektlərinin əsas gücüdür və öz növbəsində iki yerə ayrılır:

- ✓ əsas kapital;
- ✓ dövriyyə kapitalı;

Passiv kapital – vəsaitlərin uzunmüddətli mənbəyidir və onun hesabına iqtisadi subyektlərin aktivləri formalaşır, 2 yerə ayrılır:

- ✓ Xüsusi kapital;
- ✓ Borc kapitalı;

Bank kapitalının tərkibinə məzənnə fərqləri üzrə ehtiyatları da daxil edilməlidir, onlar ehtiyat aktivləri kimi də tanınır və xarici banknotlar, xarici bank depozitləri, xarici xəzinədarlıq sənədləri və qısamüddətli və uzunmüddətli xarici dövlət qiymətli kağızları, həmçinin qızıl ehtiyatları, qızıl külçələr və s. də tərkibinə daxil edilir.

Normal olaraq, nə xarici pul ehtiyatları, nə də qızıl ehtiyatları üçün faiz ödənilmir, lakin mərkəzi bank adətən dövlət qiymətli kağızları üzrə faiz qazanır. Bununla birlikdə, mərkəzi bank xarici valyutanın ucuzlaşmasından mənfəət götürə bilər və ya bahalaşmasından zərər görə bilər (<http://www.e-qanun.az/framework/34248>).

Valyuta ehtiyatı, hökumətlər və digər qurumlar tərəfindən valyuta ehtiyatlarının bir hissəsi olaraq böyük miqdarda saxlanılan bir valyutadır (<http://www.e-qanun.az/framework/34248>). Bu ehtiyat valyutalar ümumiyyətlə neft, təbii qaz, qızıl və gümüş kimi global bazarda satılan malların beynəlxalq qiymət mexanizmlərinə çevrilir və bu digər ölkələrin bu malları ödəmək üçün bu valyutaya sahib olmasına səbəb olur. Hal-hazırda ABŞ dolları təkcə Amerika bankları deyil, digər ölkələr tərəfindən də saxlanılan dünyada əsas ehtiyat valyutadır.

Valyuta ehtiyatları, əsasən iqtisadiyyat üçün sabitliyi təşviq etmək və beynəlxalq pul mübadiləsi üçün vahid bir zəmin yaratmaq üçün başqa bir ölkənin mərkəzi bankında saxlanan valyutalardır.

Mərkəzi banklar ümumiyyətlə dünyanın ən çox görülən ehtiyat valyutası olan ABŞ dolları kimi sabit olan valyutaları seçirlər. Avro ən çox yayılmış ikinci yerdədir.

Xarici valyutalara sahib olmaqla yanaşı, mərkəzi banklar da beynəlxalq valyuta mübadiləsi aktivləri kimi tanınan qızıl və Beynəlxalq Valyuta Fondunun xüsusi çəkilmə hüquqlarına sahibdirlər.

Ehtiyatlar bir valyutanın məzənnəsinə mənfi təsir göstərə biləcək amillərə qarşı amortizator rolunu oynayır, bu səbəbdən bir ölkənin mərkəzi bankı valyuta ehtiyatlarını sabit məzənnəni qorumağa kömək edir, mübadilə qiymətlərinin hansı istiqamətə yönəlməsini istədiklərinə əsasən əsasən alırlar və ya satırlar (Bəşirov R., 2016: s. 34-35). Ehtiyat səviyyələrini tənzimləmək mərkəzi banka, valyuta məzənnəsinə təsir edərək və ölkənin öz valyutasına olan tələbi və dəyərini artıraraq valyutadakı dəyişkənliyin qarşısını almağa imkan verə bilər.

Mərkəzi bankın idarə heyəti, vaxtaşırı olaraq pul siyasətinin bir hissəsi olaraq ehtiyat tələblərini qarşılayır və qərar verir. Bir bankın ehtiyatda saxlaması üçün tələb olunan məbləğ iqtisadiyyatın vəziyyətindən və idarəetmə şurasının optimal səviyyə olaraq təyin etdiyi şeydən asılı qaydada dəyişir.

Xüsusi kapital 3-cü tərəflərin öhdəliklərinin ödənməsindən sonra rəhbərlərə çatacaq müəssisə aktivlərinin dəyərlərinin bir hissəsi kimi hesab olunur. Xüsusi kapitalın dəyəri formal olaraq hesablanır. Xüsusi kapitalın tərkibi ibarətdir (Bəşirov R., 2016: s. 96-97):

- nizamnamə kapitalı;
- əlavə kapital;
- ehtiyat kapitalı;
- emissiya gəliri;
- bölüşdürülməmiş mənfəət;

- vergiyə cəlb olunanadək mənfəətdən olan qiymətləndirmə ehtiyatlar;
- məqsədli maliyyələşdimə vəsaiti;

Ümumi kapitalda az bir hissəni təşkil etsə də, xüsusi kapital, kredit təşkilatının normal fəaliyyətinin təmini üçün vacib funksiyaları yerinə yetirir. Bank kapitalının reallaşdırdığı bu funksiyalar bir çox milli və beynəlxalq ədəbiyyatlarda da öz əksini tapmışdır. Bank kapitalının 3 əsas funksiyası var:

- qoruyucu (müdafiə) funksiya;
- operativ funksiya;
- tənzimləyici funksiya;

Kommersiya banklarının aktivlərinin müəyyən hissəsi əmanətçilərin hesabına maliyyələşdirilir. Xüsusi kapitalın məbləğinin azaldılması əmanətçilərin maraqlarının azaldılması anlamına gəlir.

Kapitalın qoruyucu funksiyası kommersiya banklarının ləğvi zamanı əmanətçilərə kompensasiyanın ödənməsinə xidmət edir. Qoruyucu funksiya aktivlərin ehtiyatlar əsasında ödənc qabiliyyətini saxlayır, itkilərə baxmayaraq bankın normal fəaliyyətinə imkan yaradır. Bu halda itkilərin çox hissəsi maliyyə kapitalı ilə deyil, bankın cari gəliri hesabına ödənilir. Digər müəssisələrdən fərqli olaraq kommersiya banklarının likvidliyinin qorunması xüsusi maliyyə kapitalının bir hissəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumilikdə, bankın səhmdar kapitalı xərclənmədikdə bank likvid sayılır.

Kapital qoruyucu bir mexanizm kimi itki və xərclərin artıqlığı dövründə banklara müxtəlif növ əməliyyatları yerinə yetirməyə şərait yaradır. İtkilərin maliyyələşməsi üçün müxtəlif vəsait fondları fəaliyyət göstərir. Borcların əhali tərəfindən eyni dövrdə kütləvi halda ödənməməsi zamanı itkiləri aradan qaldırmaq üçün səhmdar kapitaldan edilir.

Kapitalın operativlik funksiyası ikinci dərəcəli rola malikdir. Onun tərkibini torpaq mülkiyyətinin, xüsusi vəsaitlərin, binalar, avadanlığın alınması, nəzərə alınmamış itkilərə görə yaradılmış ehtiyatlar təşkil edir. Bank fəaliyyətinin ilk dövrlərində maliyyə ehtiyatlarının əhəmiyyəti əvəzolunmazdır. Növbəti inkişaf

dövlərində də xüsusi kapitalın rolu böyükdür. Buna görə də xüsusi kapitalın müəyyən hissəsi müxtəlif vəsaitlər yaratmaq məqsədilə uzunmüddətli aktivlərə təqdim edilir.

Banklarda maliyyə kapitallarının tənzimləyici funksiyası bankların uğurlu fəaliyyət göstərməsi məqsədinə xidmət edir. Bank kapitalı göstəricilərinə əsasən dövlət orqanları onun fəaliyyətinə nəzarət edir və qiymətləndirir. Tənzimləyici funksiya digərlərindən fərqli olaraq kredit və investisiya əməliyyatları məqsədinə xidmət edir.

Nizamnamə kapitalı – xüsusi kapitalın ən sabit hissəsi olub, kommertiya bankı yaradılarkən təsisçilərin həmin banka daxil etdikləri məbləğdir və bankın təşkilinin əsas iqtisadi əsasını təşkil edir. Nizamnamə kapitalının həcmi Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə müəyyən edilir.

İqtisadi subyektin sabit kapitalı sayılan nizamnamə kapitalının miqdarındakı dəyişikliklər mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Nizamnamə kapitalı iqtisadi subyektin gəlir əldə etməsi üçün ilkin kapital olmaqla bərabər, həm də iqtisadi subyekt müflis elan olunduqda onun kreditorlarının maliyyə tələblərinin ödənilməsinə təmin edən kapitaldır.

Nəticədə nizamnamə kapitalı iqtisadi subyekt üçün həm maliyyə sabitliyi, həm də onun normal inkişafının bir növ təminatçısı rolunu oynayır.

İqtisadi subyektin nizamnaməsinə qoyuluşlarının tərkibinə pul vəsaitləri, digər əmlaklar, tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, həmçinin əmlak hüquqları və pul dəyəri olan digər hüquqları da aid ola bilər. Eyni zamanda, nizamnamə kapitalının miqdarı da iqtisadi subyektə investisiya qoyuluşu etmək istəyən investitorlar üçün də bu və ya digər dərəcədə önəmli qərarlar vermələrinə təsir göstərir.

Kapitalın formalaşmasına və artırılmasına yönələn vəsaitlər Azərbaycan Respublikasının milli valyutasında ödənilir və bankın əsas kapitalı hesab edilir. Əlavə kapitala bu komponentlər aiddir:

- Bank tərəfindən əvəzi ödənilməklə qiymətlilər;
- Emissiya gəliri;

- Təyin olunmuş qaydada reallaşdırılan əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi məbləği;

Ehtiyat kapitalı – nizamnamə kapitalından nəzərdə olunan miqdarda ayırmalar nəticəsində formalaşdırılır. Ehtiyat kapitalı bankın mövcud zərərləri ödəmək, bank tərəfindən buraxılmış səhmləri ödəmək və s. məqsədlərilə yaradılır.

Hazırlanan hesabatlarda, həmçinin mühasibat uçotu zamanı ehtiyatlar bəzi xərclər üçün hökmən nəzərə alınır:

- Bank əməkdaşlarına məzuniyyətlərin ödənişi;
- Bank əməkdaşlarının mükafatlandırma xərcləri;
- Digər xərclər;

Əlavə kapital – xüsusi kapitalın tərkibinə aid olub nizamnamə kapitalı kimi paylara ayrılır. Əlavə kapital bir neçə mənbədən yaranır. Əvəzsiz verilən əmlak, emissiya gəliri, yenidən qiymətləndirmə zamanı əmlakın real dəyərinin artması, bankın nizamnamə kapitalına təsisçilərin qoyduğu əmanətlərdən yaranan kurslararası gəlir. Əlavə kapital istifadə edilə bilər:

- Bankın nizamnamə kapitalı yüksəldilərkən;
- Fəaliyyət zamanı zərərlər ödənilərkən;
- Həmin vəsaitlərin təsisçilərə paylanması;

Bölüşdürülməyən mənfəət – Öncəki dövrün, habelə hesabat ilinin bank tərəfindən əldə olunmuş mənfəəti hesab olunur. O, bankın öz gəlirlərilə əldə etdiyi artımı əks etdirən spesifik anlayışdır.

İnvestisiya fondları – səhmdar ya da paylı investisiya fondu formasında əsası qoyulan, vəsaitlərin cəlb edilib mənfəət əldə edilməsi məqsədi ilə investisiya bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada investisiya olunması ilə məşğul olan maliyyə qurumudur (<https://www.cbar.az/page-201/equity-fund-manager>).

Səhmdar investisiya fondları, səhmdar investisiya fondu fəaliyyəti lisenziyasına sahib olan və fəaliyyətinin müstəsna predmeti səhmlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən pul vəsaitlərinin investisiya bəyannaməsinə əsasən nəzərdə tutulmuş qaydada

qiymətli kağızlara və digər əmlaka yatırılmasından mənfəət əldə edilməsi olan açıq səhmdar cəmiyyətidir (<https://www.cbar.az/page-201/equity-fund-manager>).

Paylı investisiya fondu – ümumi paylı mülkiyyət hüququ əsasında investisiya fond paylarının sahiblərinə məxsus olan və investisiya fondunun idarəçisinin idarəetməsində olan əmlak toplusudur (<https://www.cbar.az>). Paylı investisiya fondları hüquqi şəxs statusuna malik olmur və onun aktivləri paylarının satışından daxil olan pul vəsaitlərindən, həmin vəsaitlərin investisiya edilməsi nəticəsində əldə olunan digər aktivlərdən ibarət olur. Paylı investisiya fondu yaradılma formasına görə açıq, qapalı və interval formada yaradıla bilər.

İnvestisiya fondlarının idarəçilərinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir (<https://www.cbar.az/page-201/equity-fund-manager>):

- fondun aktivlərini formalaşdırmaq və idarə etmək;
- investisiya fondunun aktivlərinin ümumi dəyərinin, hərəkətinin və tərkibinin uçotunu aparmaq, habelə payların cari dəyərini müəyyənləşdirmək;
- paylı investisiya fondunun aktivlərinin ayrıca mühasibat uçotunu aparmaq və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına hesabatlar təqdim etmək;
- investisiya fondunun aktivlərinin dəyər, hərəkət və tərkibini depozitarlarla üzləşdirməsini aparmaq;
- ayda azı bir dəfə səhmdar investisiya fondunu və ya paylı investisiya fondunun pay sahiblərini fondun xalis aktivlərinin tərkibi və dəyəri haqqında, habelə idarəetmə müqaviləsinə və ya fondun qaydalarına uyğun olaraq bir payın cari dəyəri haqqında müntəzəm olaraq məlumatlandırmaq.

Borc kapitalı – subyektin geri qaytarmaq şərti ilə aldığı pul və ya əmlakın dəyərləridir. Bankın olan bütün növ borc kapitalları (banklara kreditlər və ya digər müəssisə və təşkilatlara borclar və s.) müəyyən müddət ərzində ödənməli olan öhdəlikləridir.

1.2. Kapital ehtiyatları mühasibat uçotunun və nəzarətinin obyektı kimi.

Kommersiya banklarında kapital ehtiyatları qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş ehtiyat fondundan, yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat və digər ehtiyat fondlarından təşkil edilmişdir.

Kapital ehtiyatları 33№li "Kapital ehtiyatları" müvafiq sənədlərə uyğun olaraq yaradılan ehtiyat kapitalını və onun hərəkət məlumatlarını ümumiləşdirmək məqsədinə xidmət edir.

Bankın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlarda hesabatlarda kapital ehtiyatlarının ancaq ümumi məbləğləri göstərilməlidir. Bu ehtiyatların bir-birindən fərqli komponentləri barəsində məlumat isə uçot siyasəti və izahlı qeydlərdə açıqlanır.

Bu maddəyə uyğun olaraq, kapital ehtiyatlarının tərkibi kimi aşağıdakı hesablar açılır:

- 331 № Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat;
- 332 № Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat;
- 333 № Qanunvericilik üzrə ehtiyat;
- 334 № Nizamnamə üzrə ehtiyat;
- 335 № Digər ehtiyatlar;

Mövcud sənədlərə uyğun olaraq kapital ehtiyatları hesablar planının 33-cü maddəsində uçotda alınır. Bankın ehtiyat kapitalının miqdarı nizamnamə kapitalının 15%-ni təşkil edir. İllik ayırmaların miqdarı isə illik xalis mənfəətin ən azı 5%-ni təşkil edir.

Bankın Nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu vəziyyətdə "Ehtiyat Kapitalı (Fondu)" yaradılması mümkündür. Qanunvericilikdə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin Ehtiyat Kapitalı (Fondu) yaratmaq tələbi yoxdur. Cəmiyyətin

təsisçilərinin yığınağının qərarı ilə "Ehtiyat Kapitalı" Nizamnaməyə daxil edilə bilər. Qərarda "Ehtiyat Kapitalının (Fondunun)" həcmi, ora yollanılan illik köçürmələr və ondan istifadə qaydaları göstərilir.

334 №li "Nizamnamə üzrə ehtiyat" hesabında səhmdarlar arasında bölüşdürülməsi mümkün olmayan mühasibat uçotu subyektinin nizamnaməsinə əsasən yaradılmış ehtiyatlar haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir. Nizamnamə üzrə ehtiyatın yaradılması zamanı 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının debeti və 334 №li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir (<http://www.e-qanun.az/framework/41103>).

Nizamnamə üzrə ehtiyatın istifadəsinə görə 334 №li hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 538, 545 №li və ya ehtiyatlardan istifadə üzrə müvafiq hesabların subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı qoyulur(<http://www.e-qanun.az/framework/41103>).

Nizamnaməyə uyğun ehtiyat geri qaytarıldığı halda 334 №li hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilmişdir (<http://www.e-qanun.az/framework/41103>).

Xarici valyutalı əməliyyatlarının mühasibat uçotunda göstərilməsi bank çıxarışlarına və onlara əlavə edilən pul hesablaşma sənədlərinə əsasən əks etdirilir. Hesablaşma hesabına görə xarici valyutada əməliyyatlar hesablar planının 223 "Bank hesablaşma hesabları" hesabı üzrə aparılır. Xarici valyutalı əməliyyatları manatla olan əməliyyatlardan fərqləndirmək üçün 223 sayılı hesaba 223-2 "Valyuta hesabı" subhesabı açmaq lazımdır (<http://www.e-qanun.az/framework/34909>).

Məzənnə fərqi – AR Mərkəzi Bankın təyin etmiş olduğu, xarici valyutanın manata qarşı olan məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində meydana çıxır. Xarici valyuta ilə aparılmış olan və vergiyə cəlb etməyə uyğun hər hansı bir əməliyyat onun yerinə yetirildiyi gün AR Mərkəzi Bankının rəsmi mübadilə məzənnəsi ilə manatla

hesablanmış olur. Müəssisələr valyuta hesablarındakı valyutaları hər dəfə məzənnələrdə fərq yarandıqca yenidən qiymətləndirir. Valyuta hesabındakı valyutaların (növlər üzrə) AR Mərkəzi Bankının məzənnələrinə uyğun olaraq hər dəfə yenidən qiymətləndirildiyi zaman dövr üzrə artan məzənnə fərqi həmin valyutaların istifadə məqsədləri nəzərə alınmaqla müvafiq hesablarda uçota alınır.

Xarici valyutada həyata keçirilən əməliyyatlar mühasibat sənədlərində iki dəyər formasında qeyd edilir: xarici valyutada və bir də Mərkəzi Bankın əməliyyat tarixinə təyin etdiyi məzənnə ilə hesablanan manatla. Xarici valyutaların məzənnəsi tez-tez dəyişdiyi üçün mühasibat hesabatlarında valyuta maddələrinin manatın dəyəri də dəyişir. Kurs fərqi isə aşağıdakı əməliyyatlardan yaranır:

- xarici valyutada uçota alınan debitor və kreditor borcların ödənilməsi əməliyyatları nəticəsində.
- xarici valyutada uçota alınmış əmlak və öhdəliklərin (kassa və bank hesabatında olan pul vəsaitlərinin, sənədlərinin, debitor və kreditor borclarının və s.) mühasibat hesabatlarında hesabat tarixinə müvafiq dəyərinin yenidən hesablanması nəticəsində.

Banklarda və digər kredit idarələrindəki valyuta hesablarında olan vəsait qalıqları, pul sənədləri də daxil olmaqla digər pul vəsaitləri maliyyə (mühasibat) hesabatlarında hesabat dövrünün sonuncu gününə AR Mərkəzi Bankının valyuta məzənnələri üzrə xarici valyutaların yenidən haqq-hesab edilməsi yolu ilə qiymətləndirilərək müəyyən edilmiş məbləğdə manatla əks etdirilir.

Bankın sərəncamında dövriyyə vəsaiti kimi fəaliyyət göstərən, eyni zamanda təsisədiçi sənədlərə uyğun olaraq müəssisədə nizamnamə kapitalı kimi fəaliyyət göstərən xarici valyuta vəsaitləri üzrə məzənnə fərqi ilə ərzində 223-2 "Valyuta hesabı"nın və 332 "Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat" hesablarında uçota alınır.

Qanunvericilik üzrə ehtiyat - Bundan başqa, qanunvericilik ilə müəssisədə "Ehtiyat Kapitalı(Fondu)" yaratmaq tələbi ola bilər. Belə olduqda, müəssisə təsis edilərkən Nizamnaməsində bu "Ehtiyat Kapitalının (Fondunun)" miqdarı, formalaşması və istifadəsi barədə müddəalar da olmalıdır (<http://www.e-qanun.az/framework/34909>).

Belə ki, kommersiya banklarında "Ehtiyat Fondu" məcburi qaydada və bir qayda olaraq müəyyən edilmiş normativlər əsasında il ərzində, yaxud illik mühasibat hesabatı bankın təsisçilərinin (səhmdarlarının) ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra mənfəətdən ayırmalar hesabına yaradılır. Kommersiya banklarında ehtiyat kapital (fond) qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq qaydada yaradılır və zərərlərin ödənilməsi üçün, eləcə də səhmdar cəmiyyətinin istiqrazlarının ödənilməsi və başqa vəsaitlər olmadıqda onun səhmlərinin girovdan çıxarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qanunvericiliyə əsasən ehtiyat fondunun yaradılması nəzərdə tutulmayan təşkilatlarda bu fond xalis mənfəət hesabına yaradıla bilər (<http://www.e-qanun.az/framework/34909>).

Bundan başqa, AR Vergi Məcəlləsinin 112-ci maddəsinə əsasən sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq ehtiyat sığorta fondlarına ayırma məbləğlərini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir.

333 №li "Qanunvericilik üzrə ehtiyat" hesabında səhmdarlar arasında bölüşdürülməsi mümkün olmayan qanunvericilik aktlarına əsasən müəyyən edilmiş kapital ehtiyatları üzrə ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir. Qanunvericilik üzrə ehtiyatın yaradılması zamanı 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının debeti və 333 №li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

31.9. Qanunvericilik üzrə ehtiyatın istifadəsi üzrə 333 №li hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 538, 545 №li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

31.10. Qanunvericilik üzrə ehtiyat geri qaytarıldığı halda 333 №li hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir.

Digər ehtiyatlar - müəssisələr digər məqsədləri üçün "Digər Ehtiyat Kapitalı (Fondu)" yarada bilərlər. 335 №li "Digər ehtiyatlar" hesabında mühasibat uçotu subyektinin öz istəyi ilə yaradılan sair ehtiyatlar üzrə ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir. Belə ehtiyatlar, onların təyinatı, yaranması və istifadəsindən asılı olaraq, bölüşdürülməsi mümkün olan və ya mümkün olmayan komponentlərə aid edilə bilər. Digər ehtiyatların yaradılması zamanı 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının debeti və 335 №li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Digər ehtiyatların istifadəsi üzrə 335 №li hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 534, 538, 545 №li hesabların müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Digər ehtiyatlar geri qaytarıldığı halda 335 №li hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 341, 343 №li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir.

1.3. Kapital ehtiyatlarının uçotunun təhlili, normativ hüquqi baza

Ümumi bankçılığın tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bankçılığın inkişaf tarixinə nəzər salsaq, bu gün bank sektorunda həyata keçirilən əməliyyatların mahiyyətinin, eyni zamanda müasir bank maliyyəsi sisteminin hansı mərhələlərdən, Dünyada dövrlərdən keçərək formalaşmasının, eləcə də dünya bankçılıq tarixi kontekstində Azərbaycan bankçılıq tarixi və bu sahədə olan qanunlar aydın olar.

İlk dəfə bankların Qədim Misirdə, Yunanıstanda və Babilədə fəaliyyətinin olduğu haqqında bir çox tarixi mənbələrdə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Mənbələrə əsasən,

əmanətlərin qəbul edilməsi və kreditlərin verilməsi kimi ilk bank əməliyyatları hələ e.ə 2000-ci illərdə Babilistanda həyata keçirilmişdir. İlk banklar məbədlərdə, ilk bankirlər isə din xadimləri olmuşdur. Bankçılıq tarixini tədqiq edənlər, qədimdə məbədlərin ən etibarlı yerlər hesab olunmasına görə bir çox şəxslərin qiymətli əşyalarını, pullarını buraya əmanət etdiklərini, həmçinin tanrılara verilən ənamların məbəddəki din xadimlərinin əlində cəmləşdiyini xüsusi qeyd edir, yığılmış bu vəsaitin onlar tərəfindən ehtiyacı olanlara hədiyyəsi (faizi) ilə birgə geri ödənilməsi şərti ilə verilməsini ibtidai bankçılıq kimi xarakterizə etmişlər.

Orta əsrlərdə isə İtalyadakı sərraflar işlərini yol kənarlarındakı skamyaların üzərində görürdülər. Məhz bu səbəbdən indi də parklarda, geniş və ağaclıq prospektlərin səki kənarlarındakı bu skamyalar italyan dilində “banco” adlanır. Bank sözü də bu “banco” sözündən yaranmışdır.

Bankçılıq anlayışının qədim Assuriya və Babilistanda barter (mübadilə) sistemi daxilində girov olaraq taxıl borcları təklif edən tacirlərlə əlaqədar başlamış ola bilməsi də düşünülür. Qədim Yunanıstanda və Roma İmperiyası dövründə borc verənlər bura iki mühüm yenilik əlavə etmişdilər: əmanətləri (depozitləri qəbul edir və pul dəyişdirirdilər. Qədim Çin və Hindistandakı bu dövrə aid arxeoloji tapıntılar həmin dövrə aid borc pul vermə sübutlarını bir daha təsdiqləmiş olur.

İndiki bankçılıq dövrü orta əsrlərdə və ilk Rənesans İtaliyasında, mərkəzdə və şimalda Floransa, Lucca, Siena, Venesiya və Cenova kimi zəngin şəhərlərdə izlənilə bilər. Müasir bankçılıq 1587-ci ildə Venesiyada Banco de Rialto qurulması ilə başlamışdır. Bu bankda pul qəbul edilir və hesabı olanlar, lazım olduğu zaman pullarının qarşılığı kimi çek yazmaları sistemi tətbiq olunurdu.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında isə bankçılığın təməlini bu sahədə bir sıra qanunlar tərtib etməklə qoydular. Bu sahədə 1992-ci il 7 avqust tarixində “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında”

dövlət qanunu və daha sonra “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” qanunları qəbul edilmişdir. Elə həmin ayın 15-də Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan – manat tədavülə buraxılmışdır. 1 yanvar 1994-cü ildən etibarən isə manat ölkədə yeganə ödəniş vasitəsi elan edilmişdir.

12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 2-ci bəndində pul nişanlarının tədavülə buraxılıb və tədavüldən çıxarılması hüququnun ancaq Milli Banka aidliyi təsdiqləndi

10 iyun 1996-cı ildən “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” daha sonra 14 iyunda isə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunları qəbul olundu. Bu qanunlar sayəsində ölkənin bank sistemi dünyanın qabaqcıl ölkənin bank sisteminə yaxınlaşdı və kredit təşkilatları yaradıldı (<https://www.cbar.az/law-1/the-law-on-banks>).

18 mart 2009-cu il “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” adlandırıldı (<https://www.cbar.az/law-1/the-law-on-banks>).

Azərbaycanda əmanətlərin sığortalanması mexanizminin yaradılması üçün görülmüş tədbirlər nəticəsi kimi 29 dekabr 2006-cı ildə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunub (<https://www.cbar.az/law-1/the-law-on-banks>).

Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən bankın kapital ehtiyatları ilə bağlı aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilmədikdə bankın fəaliyyəti dayandırılır (<https://www.cbar.az/law-1/the-law-on-banks>):

- ✓ bankın nizamnamə kapitalının və ya məcmu kapitalının miqdarı və xarici bankın yerli filialının nizamnamə kapitalına bərabər tutulmuş vəsaitinin və ya məcmu kapitalının (xarici bankın yerli filialının məcmu kapitalına bərabər tutulmuş

vəsaitinin) miqdarı müvafiq olaraq Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının banklar üçün müəyyən etdiyi nizamnamə kapitalının və ya məcmu kapitalın minimum miqdarından az olduqda;

- ✓ bankın məcmu kapitalının və ya xarici bankın yerli filialının məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitinin adekvatlıq əmsalı 3 faizdən az olduqda;
- ✓ bank müflis elan olunduqda;

Qanunun 21-ci maddəsinə əsasən isə yerli və xarici bankların kapitallarına müəyyən tələblər qoyulmuşdur (<http://www.e-qanun.az/framework/5825>):

I. Bank məcmu kapitalını, xarici bankın yerli filialı isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitini daimi olaraq maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın minimum miqdarından aşağı olmayan səviyyədə saxlamalıdır. Bankın məcmu kapitalının, xarici bankın yerli filialı üçün isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin strukturu, komponentləri və hesablanması qaydası maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

II. Heç bir bank maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının qabaqcadan yazılı icazəsi olmadan səhmlərinin satın alınması və ya səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması zamanı onun dəyərinin ödənilməsi yolu ilə məcmu kapitalını azalda bilməz.

III. Heç bir xarici bank maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının qabaqcadan yazılı icazəsi olmadan nizamnamə kapitalına bərabər tutulmuş vəsaitlərinin geri götürülməsi yolu ilə yerli filialının məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitini azalda bilməz.

IV. Bankın nizamnamə kapitalı və xarici bankın yerli filialının nizamnamə kapitalına bərabər tutulan vəsaiti səhmdarların və ya xarici bankın yalnız Azərbaycan Respublikasının milli valyutasında ödədiyi pul vəsaiti ilə formalaşdırılmalıdır.

V. Bankın və ya xarici bankın yerli filialının inzibatçıları məcmu kapitalın və ya məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin miqdarının maliyyə bazarlarına nəzarət

orqanının banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın (məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin) minimum miqdarının 25 faizinə və ya onun adekvatlıq əmsalının 3 faizə çatdığını müəyyən etdikləri bütün hallarda dərhal bu barədə maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına bildiriş göndərməlidirlər (<https://www.cbar.az/law-1/the-law-on-banks>).

Bütün bunlar nəticəsində Azərbaycanda bank sektorunun inkişafı, qanunvericilik mühitinin daha da formalaşdırılması, beynəlxalq standartlarla uyğunlaşmış müasir və rəqabət yönümlü maliyyə-bank xidmətləri bazarının inkişafı üçün əsaslı hüquqi baza yaradılmışdır.

FƏSİL 2. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KAPİTALA AİD EDİLƏN EHTİYATLARIN UÇOTUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI

2.1. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun müasir vəziyyəti və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prinsipləri.

Mühasibat demək olar ki, hər bir bank üçün əsas funksiyalardan biridir. Bu, kiçik bir firmanın mühasibçisi və ya mühasib tərəfindən və ya daha böyük şirkətlərdə onlarla işçisi olan böyük maliyyə şöbələri tərəfindən həyata keçirilə bilər. Maliyyə uçotu və idarəetmə uçotu kimi müxtəlif mühasibat axınları tərəfindən hazırlanan hesabatlar bank rəhbərliyinin məlumatlı iş qərarları qəbul etməsində faydalı olur.

Uçotun mənşəyi qaranlıq olsa da, ancaq son araşdırmalar hesabların aparılması metodlarının şəhərlərdə insan həyatının ən uzaq dövrlərindən mövcud olduğunu

göstərir, kiçik gil plitələrdə yazılmış Babil qeydləri, eramızdan əvvəl 2600-cü ilə aiddir. Keçmiş Amerikada da "qaralama kitabı" ifadəsi gündəlik daxilolma və xərcləmə əməliyyatlarının sənədləşdirilməsinə işarə edirdi. Qeydlər xronoloji qaydada və yalnız müvəqqəti istifadə üçün yazılmışdır. Gündəlik qeydlər daha sonra hesabları balanslaşdırmaq və daimi bir jurnal yaratmaq üçün bir günlük kitabçasına və ya hesab dəftərinə köçürüldü; o zaman qaralama kitabı atıla bilərdi, buna görə də adı "qaralamalar kitabı" kimi verilmişdir.

Mühasibat uçotunun inkişafında isə Luka Paçolinin ən böyük rolu olmuşdur məhz buna görə də ona "mühasibatlığın atası" ləqəbini veriblər. 1494-cü ildə Paçoli, "Hesablar və yazışmalar haqqında traktat" adlı əsərini dərc etdirmişdir. Bu isə mühasibatlığın ikili xarakteri haqqında ilk nəşr idi. Hazırda 500 ildən çoxdur ki, Luka Paçolinin ideyaları uçotun elm kimi inkişafına əvəzsiz təsirlər göstərmişdir. Luka Paçoli qeyd etmişdir ki, kim düzgün ticarət aparmaq istəyirsə 3 şərtə mütləq əməl etməlidir:

- Bunlardan birincisi və ən önəmlisi, nəğd pulu və digər qiymətliyələri olmalıdır;
- İkincisi, uçot kitabı tutmağı və sürətli hesablamağı bacarmalıdır;
- Sonuncu şərt isə, iş prosesini elə idarə etməlidir ki, gecikmədən borcları, kapitalı və öhdəlikləri barədə məlumat toplaya bilsin.

Luka Paçolinin yaratdığı yeniliklərindən biri də o idi ki, ikili yazışmanı (müxabirləşməni) elmi cəhətdən əsaslandırıb və mühasibatlığın metodoloji əsaslarını yaradıb. L.Paçoli, həm də mühasibat etikasının əsaslarını formalaşdırıb. Paçolinin özünün Benedetto Kotruli kimi sələfi, H.Hrammateus, D.Mançini, V.Şvayker, Y.İmpin, V.Menqri, A. Pietro və s. kimi digər davamçıları olub.

Luka Paçoli mühasibat uçotunda bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən 5 əsas prinsipin müəllifidir:

1. O, "debet" və "kredit" anlayışlarından istifadə etmədən ikili yazılışın nəzəri izahını verib, uçotun personal modelini yaradıb və onun hüquqi izahını əsaslandırıb;

2. Uçotun spesifik modeli sonradan debet, kredit kimi abstrakt mühasibat kateqoriyalarına ayrıca baxmaq imkanı yaradıb. Bununla da uçota elm kimi yanaşılmasının əsası qoyulub;

3. Luka Paçoli ilk dəfə mühasibat uçotuna ikili yazışmaya əsaslanan və təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən müstəqil metod kimi yanaşıb;

4. O, ikili yazışmanı hesablara şamil edib;

5. Mühasibat uçotunda ilk dəfə modelləşdirmə tətbiq edib ki, bu da ümumi model qurmağa və onun çərçivəsində istənilən uçot vəzifəsinə ayrıca hadisə kimi baxmağa imkan yaradıb.

Luka Paçolinin davamçıları mühasibat uçotunu daha da təkmilləşdiriblər. Günümüzdə mühasibat uçotu həm rəhbərlik, həm də xarici istifadəçilər üçün müəssisələrin ümumi təsərrüfat fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür formalaşdıran informasiya və idarəetmə sisteminin maliyyə mərkəzidir.

Müasir dünyada kapital əməliyyatlarının uçotu iqtisadiyyatın istənilən bir sahəsində əvəzolunmaz proseslərdəndir. Günümüzdə uçot prosedurlarının həllinə müxtəlif ölkələr müxtəlif şəkildə yanaşır. Əslində isə bu problemlərin həllinə yanaşmanın eyni olması daha arzuolunandır.

Fərqli yanaşmaların səbəbləri kimi həmin ölkələrin müxtəlif ənənələri, qanunvericikləri, coğrafiyası, iqtisadiyyatlarındakı fəqliliklər, ən əsası isə mühasibat hesabatlarından istifadə edənlərin maraqları əsas kimi götürülür.

Bunu da demək olar ki, mühasibat uçotu milli sərhədlər tanımır. Uçot texnologiyaları idxal və ixrac oluna bilir. Buna ölkələrin uçot sistemlərindəki oxşarlıqlardan şahid olmaq olar.

Dörd əsrdən çoxdur ki, qlobal mühasibat tətbiqetmələrində meydana çıxan fərqlər və bu fərqliliklərdən yaranan bəzi problemlər haqqında mübahisələr gündən-günə daha geniş vüsət almağa başlayır. Bu baxımdan beynəlxalq aləmdə əldə olunan irəliləyişlər mühasibat təcrübələrinin daha yaxından həyata keçirilməsinə və müxtəlif ölkələrdəki

müəssisələrin bir-biri ilə müqayisə edilə bilən maliyyə hesabatları əldə etməsinə mühüm bir bələdçi rolunu oynamağa başladı.

Bu gün beynəlxalq maliyyə bazarlarında iştirak etmək istəyən bir çox müəssisə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu / Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMUS / MHBS) qismən və ya tamamilə qəbul edir və mühasibat sahəsindəki mövcud inkişaf perspektivinə sürətlə uyğunlaşa bilir.

Ehtiyatların mühasibat uçotu, ehtiyat kimi toplanmış aktivlərdə dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi və uçotu ilə məşğul olan mühasibat prosesidir. Mühasibat uçotunda ehtiyatlar bir qayda olaraq bir şirkətin öz kapitalının bir hissəsidir. Bank ehtiyatları isə bankın aktivlərinin bir hissəsidir. Bir bankın illik hesabatında bank ehtiyatları "mərkəzi banklardakı pul vəsaitləri və qalıqlar" olaraq adlandırılır.

Bank tənzimləyiciləri ümumiyyətlə bankların nağd tutmalı olduğu bir bank aktivinin minimum nisbətini də daxil olmaqla bankların ehtiyat şərtlərini təyin edirlər. Bu cür direktivlərə tabe olaraq, banklar nağd ehtiyatlarını ehtiyatla lazımlı qədər aşağı tutmağa meyllidirlər, çünki banklar ehtiyatlara görə faiz qazanmırlar və bu, bu banklar üçün əlavə bir xərc kimidir. ABŞ-da adətən, bu cür ehtiyatlara kassa pulu deyilir.

Kommersiya banklarının ehtiyatlarına misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Depozit ehtiyatları - kommersiya bankının mərkəzi bankdakı depozit hesabları. Əmanətlərin qəbulu kommersiya bankının ən qədim funksiyalarından biridir. Banklar fəaliyyətə başlayanda xalq adından pul saxladığı üçün komissiya alırdılar. İllər ərzində bank sənayesində baş verən dəyişikliklər və müəssisənin gəlirliliyi ilə banklar artıq özləri ilə pul saxlayan əmanətçilərə az miqdarda faiz ödəyirlər. Bununla birlikdə, əmanətçilər hesablarını saxlamaq üçün inzibati xərclər də çəkirlər.

Kassa nağd pulu - kommersiya bankına məxsus olan və ya ümumiyyətlə kommersiya bankının bank kassalarında saxlanılan kağız pul və mövcud pullar. "Vault cash", sözün əsl mənasında, bir bankın gündəlik nağd ehtiyaclarını ödəmək üçün özündə saxlayacağı puldur (əksəriyyətinin ümumiyyətlə öz kassasında saxlanılır. Məsələn, deyəək ki, 700 dollarlıq bir çeklə bankınıza girdiniz. Çeki yatırırırsınız və nağd

olaraq 400 dollar istəyərsiniz. Hər gün həyata keçirilən bu tip əməliyyatlarla məşğul olmaq üçün bankın əlində müəyyən miqdarda nağd pul olmalıdır. Həmin pul da kassadakı nağd vəsaitdir.

Borc ehtiyatları - Mərkəzi Bankdan borc alaraq əldə edilmiş bank ehtiyatları. Kommersiya bankları Mərkəzi Bankdan borc götürürlər ki, əllərindəki pulları az olduqda iş günü bitmədən əvvəl ehtiyat tələblərini ödəsinlər. Mərkəzi Bankdan borc götürmək banklara özlərini minimum ehtiyat həddini ödəməyə imkanı verir.

Borc götürülməmiş ehtiyatlar - Mərkəzi Bankdan borclanaraq əldə olunmayan bank ehtiyatları. Bu ehtiyatlar bankın özünə aid fondlarıdır .

Zəruri ehtiyatlar - kommersiya banklarının depozit öhdəliklərinin bir funksiyası olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirildiyi kimi, kommersiya banklarının saxlamalı olduqları ehtiyatlardır. (depozitdəki ehtiyatlar və kassa pulu).

Artıq ehtiyatlar: ehtiyat tələbindən artıq bank ehtiyatları. Artıq ehtiyatların bir hissəsi (ya da hamısı) bankın öz əlində saxlamaq istədiyi ehtiyat ola bilər.

Sərbəst ehtiyatlar: artıq ehtiyatların borc ehtiyatlarını aşdığı məbləğ.

Total ehtiyatlar: bütün bank rezervləri, yəni kassadakı nağd pul, üstəgəl Mərkəzi Bankdakı depozit ehtiyatları, ayrıca borc alınan və borc alınmayan, ayrıca artıq ehtiyatlar və s.

Hər bir bank özü çalışır ki, dövriyyədə istifadə etdiyi vəsaiti daha çox olsun, lakin buna baxmayaraq, riskləri nəzərə alaraq, öz kapitalının bir qismini ehtiyat kimi ayırmalıdır. Azərbaycanda da ehtiyatların miqdarı ilə bağlı Mərkəzi Bankın konkret şəkildə müəyyən olunmuş göstərişləri, normaları vardır. Ehtiyatlarla bağlı Mərkəzi Bankın qeydə aldığı əsas qaydalar “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları” adlanır.

Bankların uçot proseduru hesablar planına uyğun həyata keçirilir. Onun tərkibi isə 5 hissəyə ayrılır (<http://maliyye.gov.az/>):

- Aktiv;
- Öhdəlik;

- Kapital;
- Mənfəət və zərər;
- Balansdankənar hesablar;

Balansda 10010 -- 29915-ə kimi hesablar bank aktivlərini; 31020 - 49971-ədək hesablar öhdəlikləri; 50010-50130 kimi hesablar bank kapitalını; 60010-93010 kimi hesablar mənfəət və zərərləri; 99010-99990 kimi hesablar isə balansdan-kənar hesabları göstərir.

Balansın aktivlər hissəsinə daxil olan 11-ci sinifdə əks olunan hesablar AMB ilə hesablaşmaların uçotu üçün istifadə olunur.

Hesabın debeti üzrə AMB-dəki «nostro» müxbir hesablara mədaxil olunan məbləğlər əks olunur. Hesabların krediti üzrə AMB-dəki «nostro» müxbir hesablardan məxaric olunan məbləğlər əks olunur. Bu sinif 14 qrupu və bu qruplara daxil olan 31 hesabı birləşdirir. Bu sinifin birinci qrupunun hesab nömrəsi 1101 - AMB-dəki «nostro» müxbir hesablar - milli valyutada adlanır (R.Bəşirov, 2016: s. 360).

Bu qrupa aşağıdakı 3 aktiv hesab aiddir:

11010 - AMB-də «nostro» müxbir hesabında olan milli valyutanı;

11011 -AMB-də bloklaşdırılmış «nostro» müxbir hesabındakı milli valyutanı;

11012 - AMB-də «nostro» müxbir hesablar üzrə milli valyutaya hesablanmış alınmalı faizlər əks olunur.

Bu sinifin ikinci qrupunun hesab nömrəsi isə 1102 - AMB- dəki «nostro» müxbir hesablar - xarici valyutadakı məbləği göstərir. Bu qrupun da üç aktiv hesabı vardır:

11020 - AMB-dəki «nostro» hesabında olan xarici valyutanı;

11021 -AMB-dəki bloklaşdırılmış «nostro» müxbir hesabındakı xarici valyutanı;

11022 -AMB-dəki «nostro» müxbir hesablar üzrə xarici valyutada hesablanmış alınacaq faizlər əks olunur.

Hesablar planının «öhdəliklər» hissəsi 17 sinifdən ibarətdir

Bu hissədəki 41-ci sinif «Fiziki şəxslər və fərdi sahibkarlar qarşısında öhdəliklər» adlanır və tərkibində 18 qrupu birləşdirir.

Hesab planının kapital, mənfəət və zərər hissəsində hesablar göstərilən qaydalar əsasında düzülmüşdür. Belə ki, hesabın birinci iki rəqəmi hesab planının sinfini, üçüncü dördüncü rəqəm qrupunu, sonuncu rəqəm isə hesabların say ardıcılığını göstərir. Məsələn, 41012 hesabında 4 I rəqəmi hesabın sinfini (fiziki şəxslər və fərdi sahibkarlar qarşısında öhdəliklər) 4101 - Fiziki şəxslərin milli valyutada olan cari hesabını, axırıncı rəqəm isə hesabın sayını - kimə məxsus olmasını - Rezident fiziki şəxslərin cari hesabları üzrə milli valyutada hesablanmış ödəniləcək faizləri göstərir (R.Bəşirov, 2016: s. 361).

Hesab planının kapital sinfi 50 rəqəmi ilə başlanır və 10 qrupdan ibarətdir. Bu sinfin ikinci qrupu 5002 - kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalını göstərir. Nizamnamə fondu adı və imtiyazlı səhmlər hesabına formalaşdığından bu qrupda iki hesab açılır. 50020 - adi səhmlər, 50021 imtiyazlı səhmlər, 50020 nömrəli hesabın birinci iki rəqəmi Hesab planının kapital hissəsinin sinfini, 02 nizamnamə kapitalını, axırıncı rəqəm isə adi səhmlər hesabına formalaşmasını göstərilir. Göründüyü kimi, hesabın nömrəsi sayəsində onun hansı sinfə, bölməyə aid olmasını və bu bölmədə neçənci hesab olmasını müəyyən etmək mümkün olur (R.Bəşirov, 2016: s. 360).

Hesablar planının beşinci hissəsində əks olunmuş balansdan- kənar hesablar, banka aid olmayan qiymətlilərin təhtəl-hesab qaydasında inkassoya, komissiyaya və s. təqdim olunan sənədlərin uçotunu aparmaq məqsədilə yaradılıb.

Balansdan kənar hesablar da digərləri kimi rəqəmlə başlayır və bu sinfin 9927 sayılı bölməsinin adı - ödəniş əməliyyatları və sənədləri adlanır ki, o da üç hesabdan ibarətdir.

99270 - aksept gözləyən ödəniş sənədləri;

99271 - vaxtında ödənilməmiş ödəniş sənədləri;

99272 - digər ödəniş əməliyyatları və sənədləri;

Hesablar planının tərkibində yerləşən otuzuncu hesabında iqtisadi subyektin ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı haqqında ümumiləşdirilmiş informasiya təqdim olunur.

Həmin kapital isə 2 göstərici vasitəsilə buraxılmış səhmlər 301-ci hesabın (Nominal nizamnamə kapital) kreditində, Nizamnamə kapitalının səhmdarlara aid edilməyən hissəsi isə 302-ci hesabın (Nominal nizamnamə kapitalın ödənilməmiş hissəsi) debitində uçotda alınır (<http://maliyye.gov.az/>). Bu verilənlərə əsasən balansın 30-cu maddəsində əks etdirilmiş xalis qalıqın açıqlanması təmin edilir.

Nizamnamə fondunun yaradılması qaydası isə qanunverici və təsisedici sənədlərlə nizamlaşdırılır. 301 "Nominal (nizamnamə) kapital" hesabının qalıqı müəssisənin təsisedici sənədlərində uyğun hesab edilmiş nizamnamə fondunun miqdarına müvafiq olmalıdır. Bu hesab (301 "Nominal (nizamnamə) kapital) üzrə yazılışlar yalnız müəssisənin təsisedicisi sənədlərində uyğun dəyişikliklər edildikdən sonra nizamnamə kapitalının təyin edilmiş qayda ilə həyata keçirilən artması və azalması hallarında aparılır.

Dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra iqtisadi subyektin nizamnamə kapitalı təsisedici sənədlərdə nəzərdə tutulan təsisçilərin (iştirakçıların) qoyuluş məbləğində (səhmlərə aparılan yazılış məbləğində) 301 "Nominal (nizamnamə) kapital" hesabının kreditində və 302 "Nominal (nizamnamə) kapitalın ödənilməmiş hissəsi" hesabının debitində yerləşir (<https://www.economy.gov.az/article/nizamnam%C9%99-kapital%C4%B1/21359>).

Təsisçilərin etdikləri pay qoyuluşlarının müəssisəyə faktiki şəkildə daxil olması 302 "Nominal (nizamnamə) kapitalın ödənilməmiş hissəsi" hesabının kreditində və aktivlərin debitində qeyd edilir (<http://maliyye.gov.az/>).

224 N-li "Digər tələbli bank hesabları" hesabında akkreditivlərdə, plastik kartlarda və digər ödəmə sənədlərində (veksellərdən başqa) depozit, cari, ayrı və digər xüsusi hesablarda olan pul vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkəti ümumiləşdirilib uçota alınır (<http://maliyye.gov.az/>).

221 N-li "Kassa" hesabı müəssisənin kassasındakı pul vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirilib, burada debetində müəssisənin kassasına pul vəsaitlərinin daxil olması, kreditində isə onların kassadan ödənilməsi göstərilir (<http://maliyye.gov.az/>). Kassa əməliyyatlarının aparılması və rəsmiyyətə salınması qaydaları müvafiq normativ sənədlərlə nizamlanır.

Qanunvericiliklə icazə verilmiş hallarda müəssisə xarici valyuta ilə kassa əməliyyatları apararsa, onda nağd xarici valyutanın hərəkətini ayrılıqda uçotda göstərmək üçün 221 N-li "Kassa" hesabının daxilində ona müvafiq subhesablar açılaraq əks olunur (<http://maliyye.gov.az/>).

222 N-li "Yolda olan pul köçürmələri" yolda olan milli və xarici valyutalarla pul vəsaitlərinin (köçürmələrin) müəssisənin hesablaşma yaxud başqa hesabına köçürülmək üçün bankların kassalarına, rabitə şöbələrinin kassalarına verilən, lakin hələlik təyinatı üzrə köçürülməmiş pul məbləğlərinin hərəkəti məlumatları üçün nəzərdə tutulmuşdur (<http://maliyye.gov.az/>).

224 N-li "Digər tələbli bank hesabları" hesabında akkreditivlərdə, plastik kartlarda və digər ödəmə sənədlərində (veksellərdən başqa) depozit, cari, ayrı və digər xüsusi hesablarda olan pul vəsaitlərinin mövcudluğu və həmçini hərəkətləri uçota alınır (<http://maliyye.gov.az/>).

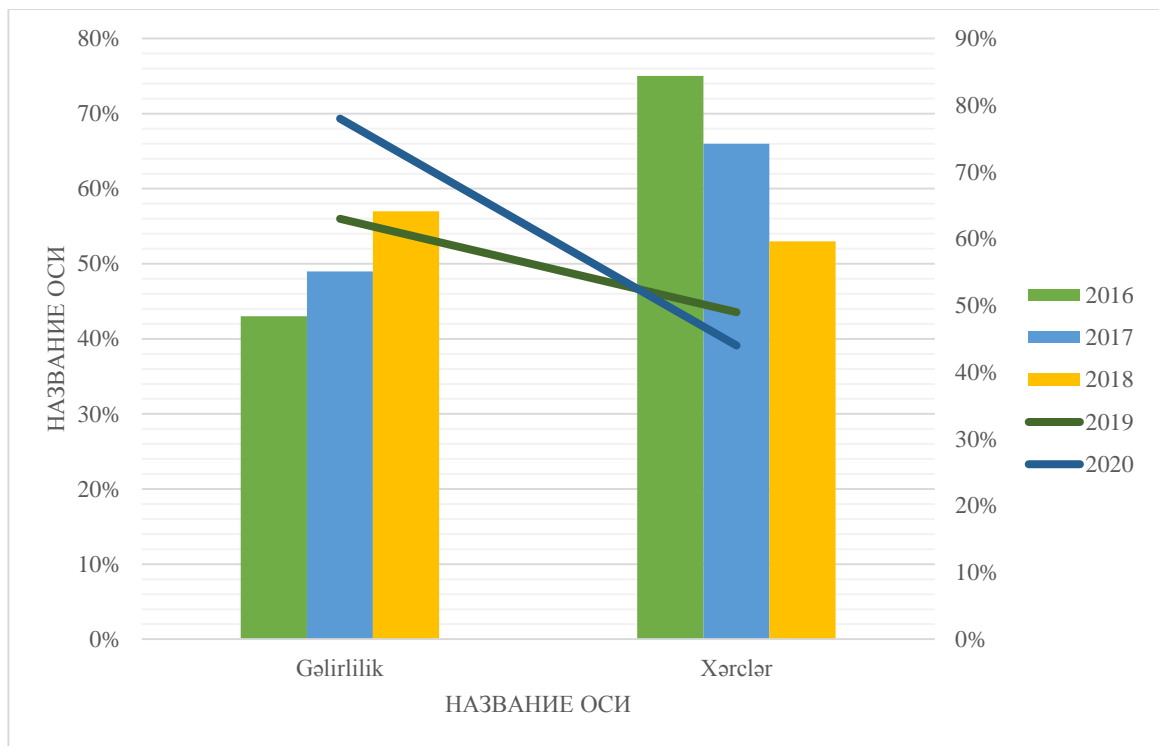
225 N-li "Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri" hesabında əvvəlki qruplarda göstərilməyən digər pul vəsaitləri ekvivalentləri əks etdirilir (<http://maliyye.gov.az/>).

Ehtiyata dair uçot və hesabatların beynəlxalq standartlara əsaslanaraq qurulması təkcə qeyd etdiyimiz məsələlər üçün deyil, həm də birbaşa bankın daha yaxşı idarə olunması üçün olduqca vacibdir.

Həm təşəbbüskarın, həm də idarəetmə menecerinin bankın mövcud vəziyyətini bilmək üçün məlumatları olmalıdır. Nə proqnozlaşdırma, nə mövcud vəziyyət təhlili, nə böhran idarəçiliyi, nə də müxtəlif idarəetmə qərarlarının seçilməsi qabaqcıl məlumat olmadan mümkün deyil. Günümüzün sürətli, gözlənilməz iş mühitində qərar vermə qabiliyyəti çevik olmalıdır.

Aşağıdakı qrafikdən hesabatların Beynəlxalq Standartlara əsaslanaraq aparılmasının nəticəsi kimi müasir dövrümüzdə Azərbaycanda gəlirlilik səviyyəsinə nəzər salaq. Qrafikdən də məlum olduğu üzrə ötən illərlə indiki dövr arasında yüksək fərqlər vardır, hansı ki, müasir dövrdə xərclər olduqca azalıb, gəlirlilik isə artıb.

Qrafik 1: Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına keçidin nəticələri (qazanc və gəlirlilik).

Mənbə: <https://www.ifrs.org/> - Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına keçid 2021.

Bank rəhbərliyi işçilər arasında rəğbəti təkmilləşdirilmiş məlumat və hesabatlılıqla nail ola bilər. Bu, banka gələcək inkişaf yolunda lazım olan kapitalı toplamağa imkan verəcəkdir. Müasir dünyada bankların təcrübəsinin təhlili göstərir ki, şirkət kapitalının 75% -dən çoxu cəlb olunmuş kapitaldır.

Banklar cəlb olunmuş qeyri-depozit vəsaitlərini borc formasında və ya xüsusi borc öhdəliyinin pul bazarında satışı yolu ilə əldə edirlər. Bank ehtiyatlarının qeyri-depozit mənbələri isə depozitli mənbələrindən ilk növbədə, şəxsləndirilmiş xarakterə malik olmamaları ilə fərqlənirlər. Yəni onlar bankın konkret müştərisi ilə assosasiya olunmayıb, əksinə bazarda rəqabət əsasında əldə olunurlar. İkinci bir faktor kimi, bu vəsaitlərin cəlb olunması təşəbbüsü bankın özünə məxsus olur. Cəlb olunmuş qeyri-depozit ehtiyatlarından əsas etibarilə böyük banklar istifadə edirlər. Qeyri-depozit vəsaitləri iri məbləğlər ilə əldə olunur və onları topdansatış xarakterli əməliyyatlar adlandırırlar.

BHMS-ə uyğun olaraq hər bir bank ehtiyat mühasibat uçotu və hesabat aparmalıdır. Bu, kapital strukturunun şaxələndirilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

2.2. Bankların aktiv və passivlərinin sintetik uçotu

Bank işi barədə az məlumatı olan insanların formalaşdırdığı stereotiplərdən biri də bank vəsaitlərinin yüksək payıyla bağlıdır. Lakin nağd pulun normadan artıq olması bankın öz aktivlərindən düzgün istifadə edə bilməməsi, cəlb olunan resursları (öhdəliklər) səmərəli şəkildə bölüşdürə bilməməsiylə əlaqədardır. Bu səbəbdən, bank aktivlərinin strukturunda nağd pul 4% ilə ən aşağı paya sahib olur (Ergin K.A., 2020: 136 s.).

2019 -cu ilin yanvar-sentyabr ayları üçün X bankda aktivlərin həcmi 33.546.89 min manat qiymətləndirilir. Müştərilərə verilən kreditlər isə 20.986.4 min manat təşkil edir ki, bu da aktivlərin 72.9% -ni təşkil edir.

Müxbir bank hesabları nostro və loro hesabları deməkdir. Nostro hesabları bank aktivlərini təşkil edir və maliyyə institutlarındakı aktivləri əhatə edir. Qeyd etdiyimiz bu vəsaitlər nağdsız hesablaşmaların səmərəliliyini təmin etmək üçün əsasən bu yaxud digər xarici, habelə yerli bankda saxlanılır. Banklar vəsaitlərinin yalnız 7.8% -ni (2.584.8 milyon manat) müxbir hesablarında saxlayır (Ergin K.A., 2020: 137 s.).

Bank öhdəliklərinin strukturu daha sadədir və bank vəsaitlərinin mənbələrini göstərir. Fonların formalaşması mənbələri arasına müştərilərdən əmanətlərin cəlb edilməsi, digər banklardan kredit götürülməsi, digər bankların depozitləri, bank kapitalı və s. kimi kateqoriyalar daxil edilə bilər.

Bankların fəaliyyət sahələrini nəzərə alsaq, müştərilərdən cəlb olunan əmanətlərin öhdəliklərin 48,22 faizini (20,174,61 milyon manat) təşkil etməsi təəccüblü deyil. Digər böyük kateqoriya bankların borcları aiddir ki, bu da bank öhdəliklərinin 37,88% -ni (7,976.21 milyon manat) təşkil edir [Ergin K.A., 2020: 138 s.].

Bütün müəssisə və şirkətlərdəki mühasibat məlumatlarının istifadəçiləri müxtəlif növ aktivlərin göstəricilərinə, onların formalaşma mənbələrinə və ayrıca iş proseslərinə giriş əldə edirlər. Bu cür məlumatların istifadəsinin xüsusiyyətindən asılı olaraq onlar

hərtərəfli şəkildə tərtib olunurlar. Müxtəlif növ məlumatların istifadəçiləri tərtib olunma yollarına görə fərqli tələblər qoyurlar.

Məsələn, hər bir bankın rəhbərini ümumi tədarük vəziyyəti, sexin rəhbərini isə istehsal mənbələrinin müxtəlifliyi daha çox maraqlandırır. Bu göstəricilərə əsasən istehsal proqramının həyata keçirilməsi, müəyyən növlərin hazırkı istehsalının sərbəst buraxılması, avadanlıqların istifadəsi, işçi qüvvəsinin istifadəsi və s. daxildir.

Müvafiq olaraq, sintetik və analitik hesablamalar mühasibat uçotunda tələb olunan göstəriciləri əldə etmək məqsədilə istifadə edilir. Bu səbəbdən də sintetik və analitik uçot bütün təsərrüfat subyektlərində aparılır. Bu cür uçotun təşkili, habelə idarə edilməsi sistemi mühasibat uçotunun əsasını müəyyənləşdirir. Bu əsasda mühasibat uçotu müəssisənin balansının müddəalarına uyğun olaraq sintetik və analitik hesablara bölünür.

Mühasibat uçotu sənədlərinin sintetik hesablarında bankların aktivlərinin iqtisadi qruplarının göstəriciləri, əmələ gəlməsinin mənbələri və bütün iqtisadi əməliyyatlar konsolidasiya edilmiş formada pul şəklində təqdim olunur. Bu növ hesablara “Əsas vəsaitlər”, “İşçilərə ödənişlər”, “Mühasibat uçotu”, “Nağd pul” və s. daxildir.

Analitik hesablarda aparılan mühasibat uçotu analitik uçot adlanır. Beləliklə, mühasibatlıqda sintetik hesaba aktivlər, kapital, maliyyə nəticələri və s. ümumiləşdirilmiş məlumatların verilmiş tipə uyğun qruplaşdırılmasına xidmət edir. Analitik hesab isə sintetik hesabdakı şəxsi, maddi və digər məlumatları daha ətraflı qruplaşdırır. Ümumiyyətlə, subhesablar qruplaşdırılmış analitik mühasibat məlumatlarını əks etdirən sintetik hesabın bir hissəsidir.

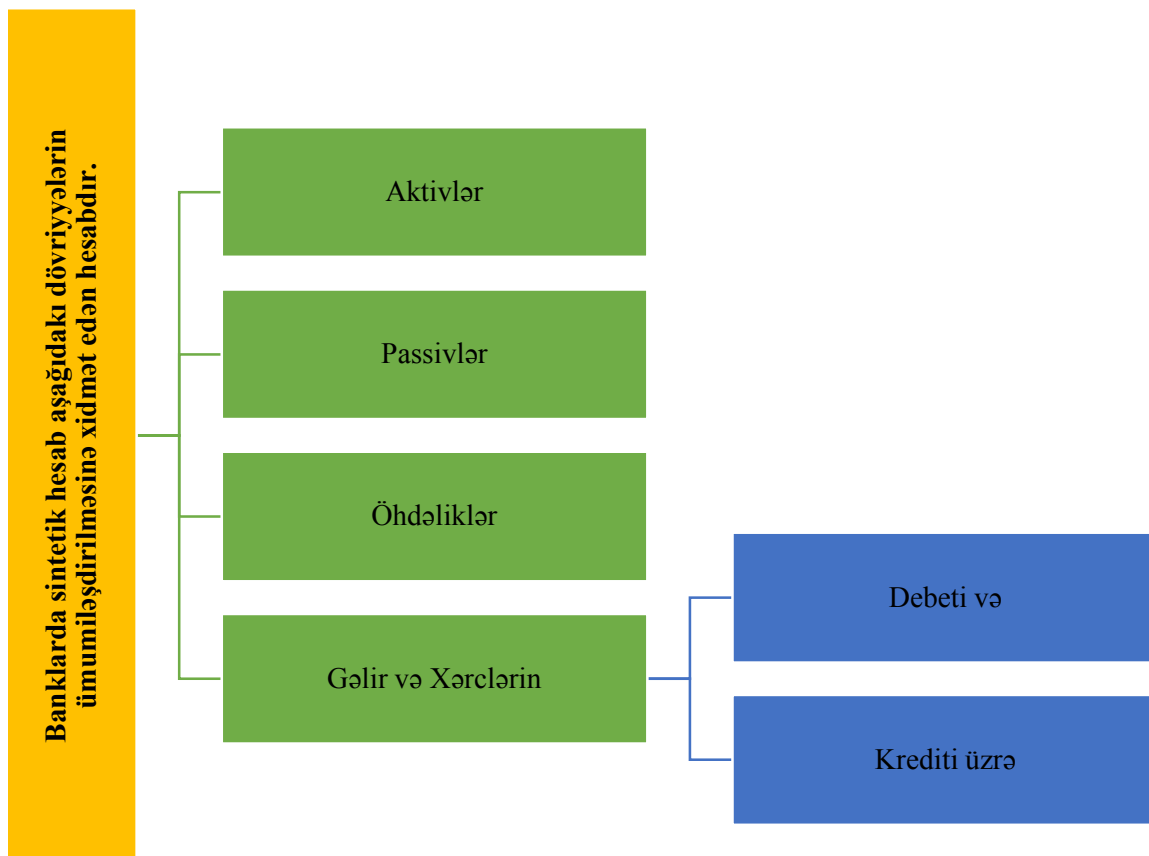
Azərbaycan Respublikasında mühasibat planında nəzərdə tutulan subhesablardan təhlil, nəzarət və hesabat tələblərinə uyğun istifadə olunur. Müəssisələr bu alt hesablardan bəzilərini dəqiqləşdirə, çıxara, birləşdirə və əlavə alt hesablara daxil edə bilərlər.

Alt hesablar hesabatların hazırlanmasında və müəssisənin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin təhlilində, habelə mövcud informasiya sistemlərinə əlavələr şəklində daha təfərrüatlıdır.

Alt və analitik hesabatlar bir-biriylə sıx bağlıdır. Analitik hesablamalardakı girişlərin ümumi cəmi aid olduğu sintetik və subhesablardakı girişlərin cəminə bərabər olmalıdır.

Həmçinin, sintetik hesabın ilk və son qalıqları ona daxil olan analitik hesabların qalıqlarının ümumi məbləğinə bərabər olmalıdır. Bu tarazlıq sintetik və analitik hesablamalarda əks olunan hesabın dəqiqliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Şəkil 1: Banklarda sintetik hesab.

Mənbə: <https://www.cbar.az/> – Sintetik hesab 2021.

Sintetik Mühasibat Memorial Sifariş Formasını (manuel və ya avtomatlaşdırılmış) işə istifadə etməyən təşkilatlar Sintetik Mühasibat uçotunu digər formalar (jurnal-sifariş forması yaxud digər avtomatlaşdırılmış) əsasında aparmaq hüququna malikdirlər. İcra hökuməti Maliyyə Nazirliyi ilə məsləhətləşərək digər sintetik mühasibat formalarından istifadə etməlidir.

Memorial order forması əsas mühasibat sənədləri əsasında xronoloji qaydada yazışmalarla təmin olunan, banklarda istifadə edilən maliyyə və iqtisadi əməliyyatların sintetik uçotunun bir formasıdır.

Sintetik mühasibat, sintetik hesabların əmlak, öhdəliklər və ticarət əməliyyatları haqqında ümumi bir məlumat miqdarında müəyyən bir iqtisadi xüsusiyyətə görə hesablanmasıdır.

Memorial sərəncamlarda mühasibat qeydləri (yazışma) maliyyə əməliyyatının xüsusiyyətindən asılı olaraq bir hesabın (subhesabın) debeti, habelə digər hesabın (subhesabın) krediti üzrə aparılır. Banklarda pul əməliyyatlarının sintetik hesablanması əsas məqsədi puldan düzgün istifadə olunmasını təmin etmək, balans haqqında dəqiq məlumat əldə etmək və onları qorumaqdır.

Sintetik nağd hesabdakı xarici valyuta pulları əməliyyat günü Mərkəzi Bankın təyin etdiyi məzənnələrlə - manatla (AZN) ifadə olunur. İş gününün sonunda isə kassir (xəzinədar) gündəlik əməliyyatın nəticələrini hesablayır, növbəti iş gününün əvvəlində pul qalığı alır, kassa hesabatının bir nüsxəsini (qeydlərin nüsxələrini) məsul şəxsə təqdim edir.

Bank əməliyyatlarının sintetik hesablanması əsas məqsədi bankdakı pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etmək, ondan düzgün istifadə etmək və onların qalığına dair düzgün məlumat əldə etməkdir. “Bank aktiv və passivləri hesabları” sintetik hesabı milli, habelə xarici valyutada pulun mövcudluğunu və hərəkətini qeyd edir. “Bank hesabları” sintetik hesabındakı xarici valyuta pulları Mərkəzi Bankın fəaliyyət göstərdiyi gün müəyyən edilmiş məzənnələrlə manatla ifadə olunur.

Banklarda əmək haqqı, pul müavinəti və ona bərabər tutulan ödənişlərin sintetik uçotunun əsas məqsədi yığılmış, ödənilmiş, yatırılan və əmək haqqı qalığının, pul müavinətlərinin və ona bərabər olan ödənişlərin məbləğini müəyyənləşdirməkdir. Alt mühasiblərə avans ödənişləri təşkilatın kassasından yaxud bank hesablarından əmək haqqı kartlarına köçürülür.

Sintetik və analitik uçotun düzgünlüyünə nəzarət (Ergin K.A., 2020: 152s.):

Mühasibat, hesabatdakı qeydlərin düzgünlüyünə nəzarət etmək üçün cari balansdır.

Bu sənəd subhesablar, dövrün əvvəlindəki ümumi qalıq, cari dövr (aktiv və borc hesabları) və müəyyən bir gündəki ümumi məbləğ daxil olmaqla hesabların adlarını göstərən bir qrup məlumatdır;

Eyni zamanda, mövcud qalıq istənilən vaxt toplana bilər: gün, ay, rüb, bütün il və s;

Hesabat dövrü üçün balans hesabatı yaratmaq üçün balans cədvəli məlumatları əldə edilməlidir;

Unutmaq olmaz ki, mövcud tarazlığın əsas prinsipi bərabərliyin təmin edilməsidir; Hesabın ümumi borcu və kredit qalığı bir-birinə bərabər olmalıdır.

Analitik mühasibat və sintetik mühasibat arasındakı əlaqəni göstərən faktlar (Ergin K.A., 2020: 156 s.):

Hər iki mühasibat növü də eyni sənəddir;

Analitik sintetik uçotun əlavə xüsusiyyətidir;

Analitik hesablamaların ümumiliyi detallı təhlili birləşdirərək sintetik hesabın ümumiliyinə bərabər olur.

Təşkilati hesabatda sintetik və analitik uçotun göstərilməsi (Ergin K.A., 2020: 157 s.):

Təşkilat tərəfindən təsdiqlənmiş hesabların iş planına əsasən, hesablarda ikiqat yazılar istifadə edərək hesab yaratmaq operatorun vəzifəsidir.

Eyni zamanda, sintetik uçotun təfərrüatları və nəticələri hesabat kitabında öz əksini tapır.

Analitik hesabın yaradılması müxtəlif mühasibat qeydlərində əks olunur: əmlakla əlaqəli kartlar, məcmu hesabatlar və digər hesabat sənədləri.

Mühasibat məlumatlarının sintez edilməsinin məqsədi sintetik uçotun sistemləşdirilməsində istifadə olunan sintetik mühasibat alətlərindən istifadə etməkdir. Məlumat şifrələməsi təbii sayğaclar və qiymət və sub mühasibat sistemi ilə analitik uçotun köməyi ilə əldə edilir.

Sintetik Mühasibat - Bu, sintetik mühasibat uçotunda yer alan bəzi iqtisadi xüsusiyyətlər üçün varlıq, öhdəlik və ticarət əməliyyatlarına ümumi baxışdır. Sintetik hesablarda üçün dövriyyə cədvəli böyük nəzarət dəyərinə malikdir.

Sintetik hesablarda üzrə dövriyyə növbəti hesabat günü balans (yekun) qalığını hazırlamaq üçün istifadə olunur. Transfer hesabatı, dövlət və əmlak, resurslar və iş

proseslərindəki dəyişikliklər haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün istifadə olunan balans hesabatının hazırlanması üçün yalnız ilkin məlumatları əhatə edir.

Analitik hesablar üçün iş siyahısı mühasibat obyektlərini xarakterizə edən göstəricilərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif formatlarda ola bilər.

Analitik uçot yalnız pul ifadəsində aparılırsa, analitik hesablar üçün cədvəllər pul ifadəsində cəmlənir. Ehtiyatların uçotu analitik hesablar üçün cədvəl, maddi sərvətlərin uçotu formasında aparıldığından, sayına əlavə olaraq həcm vahidində göstərilən formada toplanır.

Beləliklə, analitik mühasibat məlumatları sonda sintetik mühasibat məlumatları yaratdığından, onların əlaqəsi çox aydın və dəqiq olur: analitikaya görə göstəricilərin cəmi sintetik mühasibatlığın ümumi göstəricilərinə uyğun gəlir. Bu qaydanın istisnaları yoxdur.

Əksinə, analitik və sintetik hesablardakı qalıq qeyri-bərabərdirsə, bu faktiki mühasibat səhvini göstərəcəkdir.

Beləliklə, sintetik və analitik mühasibat məlumatlarına qeyd-şərtsiz riayət tələbi, digər şeylər arasında bütövlükdə bir təşkilatda mühasibat dəqiqliyini yoxlamaq üçün bir vasitə rolunu oynaya bilər.

Sintetik və analitik uçot məlumatlarının tarazlığı göstərilə bilər:

Tutaq ki, bankın mühasibat qeydlərinə görə 31 dekabr 2020-ci il tarixinə görə cari balans 70.000 AZN olmuşdur.

Həmin gün, bu hesab üzrə analitik mühasibat məlumatları belədir:

Cədvəl 1: Sintetik və analitik uçot.

İşçi	Məbləğ (AZN)
-------------	---------------------

İşçi sayı 1	200 000
İşçi sayı 2	100 000
İşçi sayı 3	200 000
Cəm:	500 000

Mənbə: <https://www.cbar.az/> - Sintetik uçot 2021.

Cədvəldən göründüyü kimi, analitik mühasibat məlumatlarının ümumi miqdarı sintetik hesabın qalığına (500.000 AZN) bərabərdir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq banklarda maliyyə uçot sistemini düzgün qurmaq xərcləri azaldmaqla yanaşı, gəlirliliyi artıracaq və iş prosesini asandlaşdıracaqdır.

2.3. Bank ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodikası

Hər bir bank dövriyyədə daha çox pula sahib olmağa çalışır, lakin bu halda onlar riskləri nəzərə alaraq kapitalının bir hissəsini ehtiyat olaraq ayırmalıdır. Ehtiyat miqdarıyla bağlı Mərkəzi Bankın xüsusi qaydaları mövcuddur. Qərb mərkəzi bankları ehtiyat tələblərini nadir hallarda artırır, çünki bu, ehtiyatları az olan banklar üçün dərhal likvidlik probleminə səbəb ola bilər; pul siyasətini həyata keçirmək üçün ümumiyyətlə açıq bazar əməliyyatlarından (dövlət tərəfindən buraxılmış istiqrazların alqı-satqısı) istifadə etməyi üstün tuturlar. Misal olaraq, Çin Xalq Bankı, ehtiyat şərtlərindəki dəyişiklikləri inflyasiya ilə mübarizə vasitəsi olaraq istifadə etdi və ehtiyat tələbini 2007-ci ildə on dəfə, 2010-cu ilin əvvəlindən bəri on bir dəfə artırdı.

Xüsusi ehtiyatlar (bundan sonra ehtiyatlar) aktivlərdəki zərərləri ödəmək üçün ayrılmış vəsaitdir.

Ehtiyatlar bank əməliyyatları zamanı yaranan zərərləri ödəmək üçün ayrılır.

Bankın aktivlərin gecikmə və ya bərpa olunma ehtimalını artıracağı təqdirdə bankın bu zərəri ödəmək üçün ehtiyatlar ayırmağa başlaması mütləqdir və bu bir neçə üsulla (metodla) aparılır. Bu mənbələrin bölgüsü, əlbəttə ki, müəyyən meyarlara

əsaslanır. Vaxtı keçmiş aktivlərin riski artdıqca, bu zərərləri ödəyə biləcək ehtiyatların faizi də artır. Ehtiyatlar müəyyən edilmiş ehtiyat dərəcələri əsasında hesablanır.

Əksər ölkələrdə istifadə olunan fraksiya ehtiyat bank sistemində əsasən, mərkəzi banklar adətən, tabeliyində olan ticarət banklarının müştəri depozitləri kimi öhdəliklərinin ən azı müəyyən edilmiş faizinə bərabər olaraq mərkəzi bankda nağd pul və ya depozit saxlamalarını tələb edən minimum ehtiyat tələblərini müəyyənləşdirirlər. Bu məbləğlərə ümumiyyətlə məcburi ehtiyatlar deyilir və tələb olunan məbləğdən yuxarı olan fondlara artıq ehtiyatlar deyilir. Bu ehtiyatlar, normal zamanlarda, bank sistemində nağd pul almaq istəyən bank müştərilərinə vəsait təmin etmək üçün kifayət qədər likvidliyin olmasını təmin etmək üçün təyin edilmişdir. Ümumiyyətlə, banklar ehtiyatlarına görə heç bir faiz qazanmırlar. Banklarda ehtiyat olaraq saxlanılmayan fondlar faizlə verilə bilər.

Ehtiyatlar bank aktivlərinə bölünür. Aktivlərin bölgüsü aşağıdakı kimidir:

- Standart aktivlər
- Standart olmayan aktivlər

Standart aktivlərə aiddir - qənaətbəxş və nəzarət aktivləri,

Standart olmayan aktivlər qənaətbəxş deyil, təhlükəlidir.

Aktivlər gecikmə vaxtına və keyfiyyət meyarlarına görə təsnif edilir.

Təsnifat məqsədləri üçün aktivlər 30 gün, 31 gün, 90 gün, 91 gün, 180 gün, 181 gün 270 gün və 270 gündən çox olur.

Mərkəzi Bankın bu sahədəki qanunları və qaydaları nələrdir? Kredit müddəti və gecikmə tarixindən asılı olaraq ayrılan ehtiyatların miqdarı nə qədərdir?

Bankın Ehtiyat Reqlamentində isə AMB-nin “Aktivlərin Təsnifləşdirilməsi və Mümkün zərərlər üçün Xüsusi Ehtiyatların yaradılması Qaydaları” mövcuddur.

İstehlak kreditlərinin təsnifatı aşağıdakı kimidir: (bu yalnız istehlak kreditlərinə aiddir)

- Kredit müqaviləsi üzrə əsas borc və ya faizlə qaytarılmış yaxud 30 günədək təxirə salınmış borclar - qənaətbəxş bir aktiv kimi; - 1%

- Kredit müqaviləsində göstərilən tarixdən 31 ilə 60 günədək əsas borc və ya faiz ödənişindən təxirə salınmış borclar - nəzarət aktivləri kimi; - 5%
- Əsas borc və ya faizin ödənilməsi üçün kredit müqaviləsində göstərilən tarixdən 61 ilə 90 günədək təxirə salınmış borclar - qənaətbəxş olmayan aktivlər kimi; - 30%
- Əsas borc və ya faiz borclarını ödəmək üçün kredit müqaviləsində göstərilən tarixdən etibarən 91 ilə 120 günədək təxirə salınmış kreditlər; - 60%
- Kreditlər, əsas borc və ya faizsiz aktivləri ödəmək üçün kredit müqaviləsində göstərilən tarixdən 120 gün çoxdur. - 100%
- İstehlak kreditləriylə əlaqəli olmayan digər kredit növləri (məsələn, biznes, korporativ, mikro və s.) 30 gün, 31 - 90 gün, 91 - 180 gün, 181 - 270 gün və 270 gündən çox müddətə müəyyən edilir.

Bankların aktivlər üçün lazımi ehtiyatları qiymətləndirməsi, bankları mümkün risklərdən qoruyur. Qaydaların dəyişdirilməsi (günlər və faiz dərəcələri) banklardan kreditlərə ciddi nəzarət etmələrini, kredit risklərini düzgün qiymətləndirmələrini və s. tələb edir.

Əlbətdə ehtiyatların qiymətləndirilməsi bankın gəlirliliyinə təsir göstərir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, bu ehtiyatların bölgüsü kreditlərin və ya digər aktivlərin keyfiyyətinin daha yaxşı izlənməsinə xidmət edir.

Əlbəttə ki, risklər minimuma endirilərsə, ehtiyatlar minimum səviyyədə, yəni həmişəki kimi yaradılacaqdır. Bu, bankın kredit siyasətinin düzgünlüyünü, risklərin düzgün qiymətləndirilməsini, gəlirliliyin, likvidliyin və ümumiyyətlə bankın sağlam fəaliyyətinin artmasını təmin edəcəkdir.

Bank sistemində ümumi ehtiyatlar, məcburi ehtiyatlar və artıq ehtiyatlar barədə qiymətləndirmə aparmaq üçün başlıca metodologiya hər kateqoriyanı cüt-cüt hesablamağı öyrənmək və sonra həll yollarını təlimatçıyla müqayisə etməkdən ibarətdir.

Burada muhasibat işçiləri (Kenn L.S., 2019: 33 s.):

- zəruri ehtiyatların və artıq ehtiyatların hesablanması;

- ümumi ehtiyatlar, məcburi ehtiyatlar və artıq ehtiyatlar arasındakı əlaqənin tanınması;

- ümumi ehtiyatlardakı dəyişikliklər səbəbindən zəruri ehtiyatlara və artıq ehtiyatlara qarşı yarana biləcək təsirləri izah etməkdir.

Bu metodologiya istənilən növ qurum və ya bank üçün uyğundur. Bu metodologiyadan bank işçiləri tərəfindən, banklarda təlim keçən tələbələrdən ibarət qruplarda, habelə fərdi olaraq işləyən tələbələr tərəfindən istifadə edilə bilər. Burada kursantlar üçün ehtiyatlar barədə ümumi məlumatların öyrədilməsi vacibdir.

Verilən informasiyaya əsasən, bankın ümumi depozitləri 500 milyon dollar, zəruri ehtiyat nisbəti 12% və bankın ümumi ehtiyatları 100 milyon dollar dəyərinədirsə, artıq ehtiyatların səviyyəsi nə qədər olacaqdır?

- a) 40 milyon dollar.
- b) 60 milyon dollar.
- c) 100 milyon dollar.
- d) 400 milyon dollar.

Cavab: A

Bu halda menecerlər, məcburi ehtiyatlar və artıq ehtiyatlar üçün şərtləri müəyyənləşdirə bilməlidirlər. Bütün bunlarla yanaşı onlar, hər terminin necə hesablanacağını və şərtlərin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu da başa düşməlidirlər. Qiymətləndirmə zamanı onlar üçün ümumi ehtiyatların lazımı ehtiyatlardan və artıq ehtiyatlardan ibarət olduğunu qəbul etmək vacibdir.

Qiymətləndirilmə (Kenn L.S., 2019: 34 s.):

Bu halda menecerlər (mühasiblər) hər bir sualın həlli üçün istifadə olunan müddətə diqqət yetirərək sual üçün sənədləşdirilmiş problem həllini yazmalıdır. Sənədləşdirilmiş problemlərin nümunələri:

Əvvəlcə ümumi ehtiyatlar, məcburi ehtiyatlar və artıq ehtiyatlar üçün təriflərə və formullara baxmaq;

Təqdim olunan X hesabına baxmaq;

Məcburi ehtiyatları hesablamaq üçün bankdakı əmanətlərin hamısı məcburi ehtiyat nisbətinə vurulmalıdır;

Bu halda bank depozitləri, tələb olunan ehtiyatların 60 milyon dollarına bərabər olan məcburi ehtiyat nisbətiylə 500 milyon dollar artırılır;

Onu da qeyd etməliyik ki, tələb olunan ehtiyatlar və artıq ehtiyatlar ümumi ehtiyatlarla bərabər olmalıdır;

Ümumi ehtiyatlar 100 milyon dollar, məcburi ehtiyatlar isə 60 milyon dollar olaraq qiymətləndirilir. Zəruri ehtiyatların və əlavə ehtiyatların ümumi ehtiyatlara bərabər olması üçün artıq ehtiyatların 40 milyon dollara bərabər olması vacibdir.

Bütün bu qayda və yanaşmalardan istifadə edərək bank və yaxud digər başqa təşkilatlarda hesabat nizamına sahib olmaq mümkündür.

FƏSİL 3. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ KAPİTALA AİD EDİLƏN EHTİYATLARIN UÇOTUNUN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun təhlilinin məqsədi və vəzifələri.

Bank sistemi daim izlənilməli olan bir fəaliyyət sahəsidir. Ölkə iqtisadiyyatının kredit daşıyıcısı olan bankların ən kiçik problemdə də gündəmdə olması, onlara verilən önəmin göstəricisidir. Banklar, qloballaşma və texnologiyanın inkişafı ilə sərhədləri qaldırılan maliyyə bazarlarında ən vacib oyunçulardır. Banklar yalnız ölkələrin öz

makroiqtisadi inkişaflarında deyil, beynəlxalq maliyyə inkişaflarında da kritik rol oynayır. Bu cür vacib qurumların nəzarəti və nəzarəti üçün yeni metodlar hazırlanır və tətbiq olunan metodlar yenidən nəzərdən keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya banklarının davamlı fəaliyyət göstərmələri üçün lazım olan maliyyə resurslarının cəlb olunması imkanları, onların maliyyə vəziyyəti və sabitliyi ilə müəyyən olunur. İstifadəçi tərəfindən istənilən kommersiya bankının iqtisadi vəziyyətinin obyektiv müəyyənəndirilməsi onun mühasibat balansı və digər hesabat formalarının informasiyasının dürüslüyündən asılıdır.

Kapitala aid edilən ehtiyatların uçot analizi, müəyyən bir hesab üçün, maliyyə əməliyyatı və ya hesabatındakı məlumatların çox vaxt təlim keçmiş bir auditor və ya mühasib tərəfindən diqqətlə araşdırıldığı bir müddətdir. Bankda uçot təhlili, meylləri müəyyənəndirməyə və ya müəyyən bir hesabın necə işlədiyini göstərməyə kömək edə bilər.

Kommersiya banklarında maliyyə menecerlərinin əsas məqsədləindən birinin bankın bazar dəyərini maksimum dərəcədə artırmaq olduğu aydındır. Bu hədəfə çatmaq üçün maliyyə menecerləri risk və gəlirliliyi nəzərə alaraq bir çox qərar qəbul etməli və həyata keçirməlidirlər. Maliyyə menecerlərinin əsas qərarlarına bankın ehtiyac duyduğu resursların təmin edilməsinə, təmin edilmiş mənbələrdən cari və əsas fondların investisiyalarında istifadə olunmasına və dividendlərin paylanmasına yönəlmişdir. Bu qərarların isə bankın bazar dəyərinə təsirləri qiymətləndirilməli və nəticələr təhlil edilməlidir. Ehtiyatların uçot təhlilini apararaq maliyyə menecerləri aşağıdakı məqsədlərə nail olub, bankla bağlı qiymətli məlumatlara sahib olacaqlar:

1. Bankın əməliyyat nəticələrinin yetərli olub olmadığını müəyyənəndirmək;
2. Banka məxsus mənbələrin fəaliyyətini effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün yetərli olub olmadığını müəyyənəndirmək;

3. Bankın öz kapitalının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və kapital ehtiyacının müəyyənləşdirilməsi;
4. Bank resurslarının aktivlərə paylanması baxımından yetərli olub olmadığını araşdırmaq;
5. Bankın məqsəd və hədəflərinə çatıb-çatmamasını müəyyənləşdirmək;
6. Müəssisənin xərclərini, tutumunu və qiymət siyasətini araşdıraraq;
7. Gələcək planların hazırlanması;
8. Bank işçilərinin fəaliyyətinin ölçülməsi və idarə edilməsi;

Maliyyə məlumat sistemi tərəfindən verilənlərə əsaslanaraq hazırlanan maliyyə hesabatları istifadəçilər üçün mənalı, daha anlaşılıqlı və izahlı olmalıdır. Uçot təhlili üsullarından istifadə edərək, yaradılmış cədvəllər istifadəçilərin tələblərinə cavab vermək üçün hazırlanır. Təhlil nəticəsində əldə edilən rəqəmlər çox vaxt təkbaşına heç bir məna vermir. Nəticələr keçən il və ya ondan əvvəlki illərin göstəriciləri, bazar sektorundakı qiymət ortalamaları və ya ümumiyyətlə qəbul edilmiş standart rəqəmlərlə müqayisə edilməlidir. Bununla birlikdə, maliyyə-uçot analizindən gözlənilən faydanı əldə etmək üçün bütün analiz üsulları tək bir analiz üsulu ilə kifayətlənmədən mümkün qədər tətbiq olunmalıdır.

Təhlilin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və əldə olunan informasiyalar əsasında səmərəli maliyyə vəsaitini formalaşdırmaqla bütövlükdə müəssisənin təsərrüfatmaliyyə fəaliyyətinin yüksəldilməsidir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün təhlilin qarşısında bir sıra vəzifələr dayanır (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=167):

- İlk növbədə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün metodologiya hazırlanmalı;
- Maliyyə nəticələri təhlil edilməli və ehtiyat mənbələr müəyyənləşdirilməli;

- Maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi qarşılıqlı təhlil edilməli;
- Müəssisənin təşkilati texniki səviyyəsinin təhlil edilməsi;
- Kapitaldan səmərəli istifadə olunması və təhlil edilməsi;
- İqtisadi subyektin əmək, material və əsas fondlarla təmin olunma səviyyəsi və bu resurslardan səmərəli istifadə edilmə səviyyəsinin təhlil edilməsi;
- Müəssisədə marketinq, satış və investisiya fəaliyyəti təhlil edilməlidir;

Banklarda kapital ehtiyatlarının maliyyə vəziyyətinin analizinin vəzifəsi, bu növ analizlərin keçirilmə məqsədi ilə müəyyən edilir. Təhlillərin vəzifəsi informasiyanın potensial istifadəçilərinin məqsədlərinə əsaslanır ki, onlar da 2 yerə bölünür:

- Daxili istifadəçilər (bank müştəriləri, əmanətçilər, kreditorlar, səhmdarlar, bankların idarəetmə orqanı, işçi heyəti);
- Xarici istifadəçilər (mərkəzi bank, banklara nəzarət orqanları, potensial əmanətçilər);

Təhlilin məqsədi bankın maliyyə vəziyyətini və əməliyyat nəticələrini düzgün şərh etməkdir. Maliyyə analizindən gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün isə bəzi şərtlər yerinə yetirilməlidir.

Uğurlu təhlil ilk növbədə maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsindən və təhlilin əsaslandığı məlumatların dəqiqliyindən asılıdır. Maliyyə hesabatları həqiqəti əks etdirmirsə, təhlilə əsaslanan məlumatlar düzgün deyilsə, hansı analiz metodundan istifadə olunmasından asılı olmayaraq, sağlam bir təhlil və şərh etmək mümkün deyil. Maliyyə təhlilinin əsasını təşkil edəcək məlumatların dəqiq və tam olması üçün bankda yaxşı bir mühasibat sistemi mövcud olmalıdır.

Digər şərtlər kimi isə təhlili aparılan bankın müxtəlif siyasətlərini (maliyyələşdirmə, mənfəət bölgüsü və s.) və mühasibat metodlarını bilmək və icmal dövründəki iqtisadi şərtləri və meylləri müəyyənləşdirə bilməkdir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətlərini artırmağı, dəyişən mühitə daha sürətli uyğunlaşmağı, qloballaşma ilə meydana gələn sıx kapital hərəkəti və iqtisadi

böhranların yaratdığı risklərdən ən az zərərlə çıxmağı təmin edəcək metodun təsirli bir risk idarəçiliyi olduğunu söyləyə bilərik .

Uçot təhlili zamanı müəssisə haqqında bütün məlumatlardan istifadə olunur. Bununla birlikdə, ən çox istifadə olunan iki məlumat maliyyə hesabatı balans və gəlir hesabatıdır. Maliyyə təhlili bir sıra metodlardan istifadə etməklə aparılır. Nisbət təhlili, müqayisəli cədvəl analizi, faiz analizi və trend təhlili isə bunlardan əsas olanlardır.

Effektiv maliyyə və uçot təhlili hesabatı üçün tələb olunan təhlilləri aşağıdakı kimi sadalaya bilərik;

- Müqayisəli mənfəət və zərər hesabatı nisbətinin təhlili;
 - Nağd pul hərəkəti hesabatının təhlili;
 - Fond mənbələrindən istifadə cədvəlinin təhlili;
 - Xalis dövriyyə kapitalında dəyişikliklərin analizi;
 - Xalis dövriyyə kapitalına olan tələbatın hesablanması;
 - Kapital adekvatlığının təhlili;
 - Pul bazasında mənfəət analizi;
 - Kredit risklərinin təhlili;
 - Borc tutma, borc ödəmə və nağd çevrilmə dövrünün təhlili;
 - Bazar risklərinin təhlili;
 - İnvestisiyaların izlənməsi və maliyyə strukturuna təsirlərinin araşdırılması
- təhlili;
- Likvidlik riskinin təhlili və s.

Bir qayda olaraq təhlildə, operativ mühasibat uçotu və nəzarət prosesi zamanı əldə olunan göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Təhlil zamanı bank fəalliyəti nəticələrində dəyişiklik yaradan amillərə daha çox diqqət yetirilir. Kommersiya banklarının fəaliyyətlərinin kompleksli və qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi üçün təhlil olunan göstəricilərin arasında qarşılıqlı əlaqələrin ölçülməsi və aşkar olunması vacibdir.

3.2 . Bankın kapital ehtiyatlarının hərəkətinə təsir edən amillərin təhlili

Nağd pul axınları, vaxtında bölüşdürmüş daxilolmalar və fəaliyyət müddəti ərzində yaranan pul vəsaitlərinin ödənişlər toplusu hesab olunur. Bu axınları sərfəli istiqamətə yönləndirmək, hər bir kommertiya bankının səlahiyyətli rəhbərinin bankın gəlirliyini artırmaq üçün sahib olduğu vacib keyfiyyətdir.

Kommertiya banklarında pul vəsaitlərinin hərəkəti effektivliyinin vacib rolunu müəyyən edən amillər aşağıdakılardır:

□ Nağd pul axınlarının səmərəli idarə edilməsindən, onların vaxt və həcmdəki yazışmalarından tutmuş, biznesin inkişafı prosesində bankın maliyyə sabitliyindən, həmçinin tempindən asılıdır.

□ Nağd pul axınlarının aydın bir təşkili bankın "maliyyə sağlamlığı" səviyyəsini göstərir və hər birində pul axını istifadə edildiyi üçün bütün iş proseslərinin yüksək gəlirlilik dərəcəsinə və gəlirlilik dərəcəsinə çatmasına kömək edir.

□ Maliyyə axınlarının səmərəli idarə edilməsi, müəssisənin daxili mənbələrindən istifadəni optimallaşdırmaqla və bankın inkişaf sürətinin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılığını azaltmaqla yanaşı, kredit və ya digər borc vəsaitlərinin payını azaltmağa imkan verir.

□ Ödənişlərin hərəkətindəki pozuntular xidmətlərin satış həcminə, əmək məhsuldarlığının göstəricilərinə, maddi və xammal ehtiyatlarının yaradılmasına və s. Mənfi təsir göstərir, buna görə pul vəsaitlərinin təsirli istiqaməti bütün əməliyyat prosesinin ritminin yaxşılaşmasına təsir göstərir.

□ Aktiv nağd idarəetmə mənfəət həddinə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, cari aktivlərin bir hissəsi olan müvəqqəti sərbəst maliyyə ehtiyatlarından, habelə cəlb edilmiş (investisiya) mənbələrdən səlahiyyətli bir yanaşma ilə səmərəli istifadə edilə bilər.

Banklarda pul vəsaitlərinin axınının səmərəli idarə edilməsi kapitalın istifadəsi sürətinə birbaşa təsir göstərir: dövriyyə nə qədər tez olsa, qazanc da bir o qədər çoxdur.

Nağd pul axınının səmərəli idarə edilməsi, vəsaitlərin gəlir və xərclərini əlaqələndirməyə və bununla da müəssisənin ödəmə qabiliyyətini azaltmağa və ya tamamilə aradan qaldırmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, müəssisədəki pul axını "maliyyə dövriyyəsi" sistemi kimi göstərilə bilər. Beləliklə, işini səmərəli şəkildə təşkil etsək, yüksək gəlir dərəcəsi əldə etmək imkanımız olacaq.

Kommersiya bankında pul axını çatışmazsa, bu, bankın likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin azalmasına, öhdəliklərinin həcmnin artmasına təsir göstərə bilər ki, bu da nəticədə bank aktivlərinin və vəsaitlərinin mənfəətliliyinin aşağı olmasına gətirib çıxaracaqdır.

Pul axınının həddindən artıq olması halı da mənfi bir faktor sayılır. Bu müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərindən mümkün olan gəlirin alınmaması (məsələn, investisiya edilə bilər) və ya istifadə edilməmiş pul axınlarının inflyasiya zamanı zərərə getməsi nəticəsində aşağı gəlirliliklə sonlana bilər.

Pul vəsaitlərinin daxilolmalarının uzunmüddətli artmasına aşağıdakı yollarla nail olmaq olar:

səhmlərin əlavə emissiyası;

investorları cəlb etməklə kapitalın artması;

maliyyə investisiya alətlərinin qismən və ya tam icrası;

müəssisənin istifadə olunmamış daşınmaz əmlakının və digər əsas vəsaitlərin satılması və ya icarəyə verilməsi;

uzunmüddətli müddətə kreditlərin cəlb edilməsi.

Bankın strateji planlaşdırması zamanı xərc maddələrini azaltmaq üçün aşağıda göstərilənlər yerinə yetirilir:

investisiya qoyuluşlarını azaltma və ya tamamilə aradan qaldırma;

- investisiya layihələrinin həcmi və ya sayını azaltmaq;
- kommersiya bankının cari xərclərinin səviyyəsini azaltmaq.

Bankın kapital ehtiyatlarının həcmində artıqlıq olduqda isə pul vəsaitlərinin daha gəlirli istifadəsi üçün, əksinə, investisiya fəaliyyətlərini genişləndirmək lazımdır. Bu hallarda bank daha çox mənfəət əldə edəcək:

- investisiya proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi;
- investisiya portfelini yaratmaq;
- kredit borcunu qismən və ya tam vaxtından əvvəl ödəmək və s.;

Kapital ehtiyatlarının hərəkətinin təhlili, alınmış və xərclənmiş maddi ehtiyatların dəyərlərinin təyin edilməsidir. Bu prosesin əsas məqsədi bankın maliyyə sabitliyini və gəlirliliyini təhlil etməkdən ibarətdir. Onun da ilk addımı bankın əsas əməliyyat fəaliyyətlərinə pul axınlarının hesablanmasıdır.

Maliyyə axınlarının təhlili nəticəsində bankın özünü təminatmə səviyyəsi, iqtisadi potensialı, gəlirliliyini və s. ortaya çıxır.

Bankın iqtisadi dayanıqlığının bir çox hissəsi mövcud borcların həcmi və nağd daxilolmalara mümkün qədər yaxın olmasından asılıdır. Bankda tələb olunan minimum vəsait yoxdursa, bu, maliyyə problemlərinin mövcudluğunu işarə edən bir amil ola bilər, əksinə, vəsait həddən artıqdırsa, bu, zərər kimi ifadə oluna bilər. Bu cür itkilər nəinki müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin aktivlərə yatırılmadığı bir vəziyyətdə mənfəət itkisinə səbəb ola bilər, həm də ölkədə pulun dəyərsizləşməsi və yüksək inflyasiya şəraitində zərərlərin həcmi artırır.

Maliyyə axınlarının təhlili üçün əsas hesabat, 7 №-li Beynəlxalq Standarta uyğun olaraq, təşkilatın fəaliyyəti (maliyyə, cari, investisiya) kontekstində tərtib edilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdır. Beləliklə, bu hesabat bankdakı pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında əsas məlumat mənbəyi kimi çıxış edir.

Maliyyə menecerləri kommersiya bankının likvidlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək, dividendləri hesablamaq, investisiya layihələrini həyata keçirmək

üçün verilən qərarların təhlili üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan istifadə edirlər.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda vəsaitlərin alınması və xərclənməsi haqqında informasiya bankın maliyyə, cari və investisiya fəaliyyətlərinə bölüşdürməklə əks etdirilən bölmələrdən ibarətdir:

1. Cari fəaliyyətlər dedikdə, gəlir gətirən iş əməliyyatlar nəzərdə tutur. Bura xidmətlərin satılması və ya satın alınması, işçilərə qazancın ödənilməsi, vergi və digər məcburi ödənişlər, borc və borc vəsaitlərinə faiz ayırmaları aid ola bilər. Mənfəət əldə etmək üçün əsas olan cari fəaliyyətdir, buna görə də pul axınlarının əsas mənbəyi hesab olunurlar.

2. Investisiya fəaliyyətinə kreditlərin və faiz xərclərini yaradan digər borcların verilməsi və geri alınması, uzunmüddətli aktivlərin və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinə aid olmayan investisiyaların əldə edilməsi və xaricolması kimi xüsusiyyətlər aid edilir.

3. Maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyət bankın səhmdarlarının qoyuluşları və onlar arasında kapitalın bölüşdürməsi, habelə üçüncü tərəfdən borcların alınması və onların geri ödənilməsidir. Səhmlərin satılmasından əldə olunan pul axınları, səhmdarlara dividendlərin ödənilməsi zamanı çıxan pul axınını və s. özündə əks etdirir.

Kommersiya banklarında pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir edən amillərdir:

□ Daxili amillər, hər şeydən əvvəl, bankın hazırda olduğu inkişaf səviyyəsi, xidmətlərin istehsalı və satışının mövsümi olması, istehsal və əməliyyat dövrlərinin müddəti, investisiya layihələrinin aktuallığı, bankda amortizasiya strategiyası, idarəçilərin peşəkarlıq səviyyəsi.

□ Xarici amillər – ölkədə tətbiq olunan vergi sistemi, maliyyə və ya əmtəə bazarlarındakı vəziyyət, hesablaşmalar üçün istifadə olunan prinsiplər, qarşı tərəflərə borc vermək üçün istifadə olunan cari metodlar (iş qaydaları) və xarici maliyyələşmə imkanları.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti idarəetmə sistemi aşağıdakı əsas prinsiplərə malikdir:

- planlaşdırma və nəzarət;
- məlumatın şəffaflığı və etibarlılığı;
- səmərəlilik və rasionallıq;
- likvidlik və ödəmə qabiliyyəti.

Pul axınlarının idarə edilməsində əsas prinsip kimi, idarəetmə və mühasibat uçotu aparən müvafiq və dürüst mühasibat məlumatlarının olmasıdır. Belə məlumatlara kreditor borcları və debitor borcları, təşkilatın kassalarında və hesablaşma hesablarındakı pul vəsaitləri, borc vəsaitlərinin geri qaytarılma və verilmə qaydası, faiz ödənişləri, vergi və digər məcburi ödənişlərin miqdarı və s. aid oluna bilər.

Bu cür məlumatlar isə bir neçə mənbədən toplanır, buna görə də mühasibat uçotunda informasiyanın düzgün əks olunmasını təmin etmək lazımdır, çünki ilkin məlumatların vaxtli-vaxtında daxil edilməməsi və ya səhv məlumatların daxil olunması bütün bir bank üçün katastrofik nəticələrə səbəb ola bilər. Bununla belə, hər bir bank, öz istəyi ilə bu məlumatın hansı formada və vaxt fasiləsində toplanmasına qərar verir, həm də iş axınının əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Eyni zamanda, kapital ehtiyatlarının axınlarının idarə edilməsinin əsas məqsəd növləri, həcmi, vaxt intervalı və digər fundamental parametrlər baxımından optimal tarazlığa nail olunmalıdır. Bu cür problemləri effektiv şəkildə həlli üçün isə uyğun müvafiq mühasibat, planlaşdırma, nəzarət və təhlil sistemlərini tətbiq etmək vacibdir.

Cədvəl 2: Bankın kapital ehtiyatlarına təsir edən amillərin təhlili

Banklar	2019-ci ilin ilk 9 ayı	2019	2020-ci ilin ilk 9 ayı	Dəyişmə (+ artma, - azalma)	
				2019-ci ilin ilk 9 ayı ilə müqayisədə	2019-ci illə müqayisədə
Bankların sayı	30	30	26	0	-4
Bunlardan xarici kapitallı	14	14	12	0	-2
-nizamnamə kapitalının 50%-dən 100% qədərini təşkil edən	8	7	7	-1	0

-nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən	6	7	5	+1	-2
Xarici bankların yerli filialları	2	2	2	0	0
Bankların yerli filiallarının sayı	515	509	443	-6	-66
Bankların şöbələrinin sayı	129	133	116	+4	-17
İşçilərin sayı	18911	19460	18555	+549	-905

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions> - Mərkəzi Bank, 2020

2017-ci ilin sonlarında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının Direktorlar Şurasının 22 dekabr 2017-ci il tarixli qərarına əsasən, “DəmirBank” ASC-nin lisenziyası ləğv edilib (ilin birinci yarısında isə Atabank və Caspian Development Bank birləşib). Qərara səbəb olaraq bankdakı məcmu kapitalının həcmnin banklar üçün müəyyən edilmiş məcmu kapitalının minimum miqdarından və məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş 3 (üç) faizdən az olması, eləcə də kreditorlar qarşısında olan öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməsi göstərilmişdir. Bununla da bankların sayı 30-a düşüb (https://bakuresearchinstitute.org/en/azerbaijani-2018-cil%C9%99-az%C9%99rbaycanin-bank-sektoru/#_edn2).

Bəzi banklarda maliyyə vəziyyətinin mənfiyə doğru dəyişməsi filial şəbəkələrinin ixtisarına gətirib çıxarmışdır. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2020-ci ilin ilk 9 ayında bank filialların sayı 14% azalaraq 515-dən 443-ə enib. 2020-ci ilin 9 ayı ərzində isə filialların 66-ı bağlanıb (Cədvəl 2).

Filialların zəif artımı ilə müqayisədə bank sektorunda çalışanların sayındakı dəyişmə-lər əhəmiyyətli dərəcədə olmuşdur. 2019-cu ildə işçilərin sayı 2,9% artaraq 19460-yə yüksəlib. 2020-ci ilin ilk 9 ayında isə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə işçilərin sayında 1,9% azalma baş verib (Cədvəl 2).

Banklarda 2020-ci ilin ilk 9 ayında xüsusi kapitalının həcmi 1,9% azalaraq 4,303.4 milyon manat olmuşdur. Eyni zamanda, ümumi ehtiyatların həcmi əvvəlki ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə 7,3% artmışdır. Cəmi kapitalın miqdarı isə 2019-cu ilin müvafiq

dövrü ilə müqayisədə 2020-ci ildə 1,4% azalaraq 4,624.4 milyon manat, cəmi öhdəlik və kapital 2,4% azalaraq 30,619 milyon manat olmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: Bank sektorunda kapitalın icmal balansı (mln. manatla)

Banklarda kapital	30.09.2019	30.09.2020
Xüsusi kapital	4,389.2	4,303.4
Ümumi ehtiyatlar	299.3	321.0
Cəmi kapital	4,688.5	4,624.4
Cəmi öhdəliklər və kapital	31,363.3	30,619.0

Mənbə: <https://www.cbar.az/> -Mərkəzi Bankın saytı

3.3. Kapitala aid edilən ehtiyatların uçotunun təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın inkişafı, mühasibat sistemlərinin standartlaşdırılması və uyğunlaşdırılması təhlil sahəsindəki mütəxəssisləri müəyyən edilmiş metodologiya və analiz metodlarına, xüsusən də uçot nəticələrinin təhlilinə yenidən baxmağa sövq edir. Təcrübədə uçot nəticələrinin təhlili üçün müxtəlif metodlar mövcuddur:

- ✓ uçot nəticələrinin təhlili üçün məlumat bazasının müəyyənəşdirilməsi;
- ✓ uçot nəticələrinin göstəricilərinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ uçot nəticələrinin təhlili ardıcılığı (mərhlələri);
- ✓ mənfəətin tərkibi və dinamikasının qiymətləndirilməsi (üfiqi və şaquli metod), mənfəətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, maliyyə əmsalları metodu, mənfəətin və gəlirliliyin amili təhlili kimi üsul və metodlardan istifadə;

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabat sistemləri son illərdə xeyli yaxşılaşmışdır. Qiymətləndirmə və sektor müqayisələri üçün faydalı məlumatlar yalnız bir klik məsafəsindədir. Düzgün təhlil edildikdə, bu təkmilləşdirilmiş uçot məlumatları rəhbərliyə daha yaxşı əməliyyat qərarları qəbul etməyə imkan verir. Bununla yanaşı,

bir çox kommersion bankı aralıq və illik uçot nəticələrinin təhlili üçün istifadə olunan prosedurları təkmilləşdirməyib.

Banklarda kapital ehtiyatlarının uçotunun təhlilini təkmilləşdirmək üçün bir sıra addımlar atılmalıdır. Balans və gəlir hesabatı uğurlu maliyyə idarəetməsi üçün yalnız başlanğıc nöqtəsidir. Digər uçot hesabatlarının təhlil metodlarını tətbiq etmək, bankda işin uğurunu, uğursuzluğunu və tərəqqisini analiz etmək üçün zəruri bir addımdır. Kommersion banklarında kapital ehtiyatlarının təkmilləşdirilmiş hesabatlarının təhlili banka aşağıdakılarla bağlı kömək edə bilər:

1. Mühasibat səhvlərini tapıb və düzəltmək;
2. Bankın təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələrini müəyyənləşdirinmək;
3. Daha çox problemlə sahəni müəyyənləşdirib, problemlərə tez reaksiya vermək;
4. Hesabların qarşılıqlı əlaqəsini daha yaxşı başa düşmək, bu da müəyyən edilmiş problemlərə daha yaxşı həll yolları tapmağa kömək edəcəkdir.
5. Biznes imkanlarını müəyyənləşdirmək;
6. Biznes təşəbbüslərinin müvəffəq və ya uğursuz olduğunu izləmək;

Xidmət müəssisələrinin uçot nəticələrinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi məsələsi mühasibat və təhlil üzrə azərbaycanlı mütəxəssislər üçün də aktualdır. İqtisadçıların təhlil metodu ilə bağlı araşdırmalarına əsasən, aşağıdakı problemləri uçot nəticələrinin təhlili metodologiyasının problemlə məsələləri kimi təyin edilir:

- Məlumat bazasının çatışmazlığı. Qeyri-müəyyən bir mənfəət və gəlirlilik göstəricilərinin və tərkibinin olması nəticəsində bazar şəraitində təsərrüfat subyek-tinin işi barədə tam, obyektiv və etibarlı məlumat əldə etmək mümkün deyil. Məlumat bazasının çatışmazlığının səbəblərindən biri də maliyyə hesabatların-dakı informasiyaların azlığıdır, buna görə də bir sıra göstəricilər, məsələn, faktor təhlili üçün, bütün növ qeyri-məhsuldar xərclərin təsərrüfatdaxili ehtiyatlarının mənbələrini aşkar etmək mümkün olmur, itkilər hesablara bilmir.

- Maliyyə hesabatları aşağı inkişaf və təqdimat tezliyi (rüblük, illik və s.). nəticəsində məlumatlar köhnəlmiş və müəssisənin fəaliyyətindəki dəyişikliklərə operativ cavab vermək üçün yarasız hala gətirir.
- Göstəricilər bütövləkdə müəssisənin fəaliyyətini əks etdirir ki, bu da xərclərin və gəlirlərin yaranma zonalarındakı dəyişiklikləri müəyyənləşdirməyi imkan vermir.
- Maliyyə nəticələrinin normativ və ya sənaye orta nisbi göstəricilərinin - gəlirlilik bazasının olmaması, bu da bankın əldə etdiyi göstəriciləri sektordakı orta göstəricilər ilə ən yaxşı göstəriciləri ilə müqayisə etməyi mümkünsüz edir.
- Mənfəətin formalaşmasına, bölüşdürülməsinə və istifadəsinə təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsində çətinliklər.

Bütün bu problemləri nəzərə alanda, analiz metodologiyasının təkmilləşdirmənin aşağıdakı yollarını göstərmək olar:

1. Analitik məlumat bazasının, xüsusən də təhlildə geniş istifadə üçün ilkin əməliyyat sənədləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi;
2. Təhlil mərhələlərini aparmaq prosesində mühasibat və təhlilin avtomatlaşdırılmasının tətbiqi, əməliyyat, əməliyyat, əməliyyat təhlili problemlərini həll edərkən analitik məlumatlar yalnız müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün deyil, həm də struktur bölmələrinin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur, həmçinin optimal idarəetmə qərarlarının seçilməsi və elmi əsaslı planların tərtib edilməsində əhəmiyyəti böyükdür.
3. Proqressiv analiz metodlarından istifadə etmək. Analiz sahəsi üzrə mütəxəssislər tərəfindən təklif olunan və aparıcı xarici banklar tərəfindən də istifadə olunan maliyyə nəticələrinin təhlilinin mütərəqqi metodlarından istifadə banka mühim fayda verir.
4. Bankda uçot təhlili prosedurlarında sektordakı məlumatlarından səmərəli istifadə edilməsidir. Burada əsas məlumatların digər banklarla da müqayisəsinə geniş yer verilməsidir. Müqayisəsinin məqsədi bir kommersion bankının rəqibləri ilə əlaqəli fəaliyyətinə baxmaqdır. Bir bankın uçot nəticəsini digərləri ilə müqayisə edərək,

onların fəaliyyət səmərəliliyində hər hansı bir fərq ortaya çıxacaq. Bir problem aşkar edildikdən sonra bank onu düzəltmək üçün hərəkətə keçə bilər. Müqayisələri, bankın sektor ortalaması ilə və ya sektorunuzdakı seçilmiş rəhbər banklarla müqayisəsini əhatə edə bilər. Maliyyə hesabatlarının təhlili bir bankın effektiv idarə olunmasında zəruri bir funksiyadır. Burada uçot məlumatlarının təhlili üçün mövcud hesabatları və həyata keçirilən prosedurları mütəmadi olaraq qiymətləndirmək vacibdir. Bank daxili maliyyə hesabatlarını effektiv şəkildə təhlil etmirsə və əməliyyat nəticələrini sektordakı digərlər banklarla ilə müqayisə etmirsə, rəhbərliyin düzgün qərar qəbul etməsi üçün lazımı məlumatları yoxdur deməkdir. Bu, bankı daha təsirli uçot təhlili apararı digər rəqabətli banklar üçün mənfi bir vəziyyətə gətirir.

Analitik prosedurların mütərəqqi metodlarının təhlili, praktikasya tətbiqi, analiz proseslərinin avtomatlaşdırılması, ilkin məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi analiz metodologiyasını təkmilləşdirməyə imkan verəcək ki, bu da nəticədə lazımı etibarlı göstəricilərin alınmasına təsir göstərəcəkdir. müəssisənin rəhbərliyinin müəssisənin daha da inkişaf etdirilməsinə dair qərarlar qəbul etməsi, habelə dövlətə, xarici informasiya istifadəçilərinə (investorlara, partnyorlara) bu müəssisə ilə əməkdaşlıq barədə qərar qəbul etmək istəyənlərə dolğun informasiya çatdıracaq.

Banklar kapital uçotu təhlilini uçotunun təhlilinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı yollardan istifadə edə bilər:

- Öz kapitalının artırılması siyasəti. Burada səhmdar kapitalında artım var. Bu üsul kapital miqdarının daim artırılmasını tələb edir;

- Mənfəət artan özəl kapitalın əsas mənbəyidir. Mənfəətin çox hissəsini ümumi və xalis mənfəətdən hər cür ehtiyatlar yaratmaqla, həmçinin xalis mənfəətin dividend-lərə bölünməmiş hissəsini birbaşa kreditləşdirməklə pul dövriyyəsinə daxil etmək lazımdır;

- Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında vacib istiqamətlərdən biri sürətli kapital dövriyyəsinin təmin etməkdir. Bir işin gözlənilən mənfəətdən daha az qazanmasının ən ümumi səbəbi, geridə istifadə edilməmiş çox miqdarda pulun olmasıdır;

- Ehtiyat fondunun maksimum ölçüsü birbaşa nizamnamə kapitalının ölçüsündən asılıdır. Ehtiyat kapitalının maksimum miqdarı nizamnamə kapitalının orta hesabla on faizdən qırx faizinə qədərdir;

- Dünya praktikasında ehtiyat kapitalının mühasibat və balansda fərqləndirilməsi geniş yayılmışdır. Bir çox ölkədə ayrıca balans maddəsi bütün növ mənbələrə uyğundur. Balans maddələrinin ayrı-ayrı resurs növləri üzrə belə ətraflı bölüşdürülməsi, ilk növbədə, analitik tarazlığı artırır, eyni zamanda bu mənbələrdəki vəsaitlərdən fondların yaradılması və istifadəsinə nəzarəti gücləndirir;

- Kapital və ehtiyatların uçotu üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin istifadəsi;

- Optimal mühasibat üçün audit xidmətlərindən istifadə;

Beynəlxalq Mühasibat Standartları / Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS / MHBS) Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası (IASB) tərəfindən hazırlanmış və nəşr olunan mühasibat standartlarıdır. 2001-ci ilədək BMUS adı ilə yayımlanan bu Standartlar, bu tarixdən sonra IFRS adı ilə nəşr olunmağa başladı. 2017-ci ildən etibarən IAS / IFRS-lər dünyanın cəmi 150 ölkəsi tərəfindən qəbul edilmişdir (<https://www.ifrs.org/>).

Mühasibat uçotu standartlarının müəssisələr üçün əhəmiyyəti aşağıdakı kimi sadalana bilər (Akgül & Akay, 2003):

- müəssisələrin maliyyə göstəricilərini fərqli qaydalarla eyni əsasda müqayisə etməsindən və bu müqayisənin nəticələrindən asılı olaraq, iş üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlər barədə düzgün qərarlar vermək;

- Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini düzgün təhlil edərək, gələcək üçün real planların yaradılmasında düzgün hədəflərin qoyulmasını müəyyən etmək üçün;

- Dövrələr üzrə iş idarəciliyində təhlil asanlıığı təmin etməklə yanaşı, eyni sektorlardakı digər şirkətlərin maliyyə göstəricilərinə əsaslanan müqayisələrin təsvirinə və müəssisələrin yoxlanılmasını asanlaşdırmağa kömək etmək;

Mühasibat uçotunun ən vacib funksiyalarından biri maliyyə hesabatıdır. Son vaxtlara qədər hər bir ölkə öz mühasibat siyasətlərini müəyyən etdiyi mühasibat

standartlarına uyğun olaraq qurmuş və bu siyasətə görə maliyyə hesabatlarını təyin etmişdir. Bu-nunla birlikdə, maliyyə hesabatlarındakı məlumatlar, ölkələrin mühasibat standartlarına və siyasətlərinə uyğun gəlidiyi təqdirdə etibarlı, başa düşülən və müqayisə edilə biləndir. Maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün peşəkar araşdırma aparıldığına dair yeganə dəlil dərc olunmuş uçot hesabatıdır. Bu baxımdan, uçot hesabatı peşəkar rəylə hazırlanmalı və oxuculara təqdim edilməlidir. Hesabat standartlarına uçot hesabatının quruluşu və hazırlanması ilə bağlı prinsiplər daxildir. Bu səbəbdən də dünyada və ölkəmizdə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə maliyyə hesabatındakı fərqlərin azaldılması, şəffaflığın və müqayisə edilə bilmənin artırılması üçün əhəmiyyətli bir prosesdən keçilməkdədir.

Dünyada mühasibat və maliyyə hesabat standartlarının yaradılması istiqamətində işlər aparılarkən, Azərbaycan da buna biganə qalmayıb. 2004-2007-ci illərdəki standartlardan beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək üçün proqram qəbul edilmişdi, həmin illərdə, eləcə də, sonralar 2009 və 2012-ci illərdə eyni standartlara edilmiş əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. 2 sentyabr 2004-cü ildə "Mühasibat uçotu haqqında" qanun və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2005-ci il tarixli "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə fərmanı Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına keçid üçün əsas yaratmışdı.

Beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərən tərəflər üçün maliyyə hesabatlarındakı məlumatların etibarlı istifadəsini təmin etmək üçün ölkələrin mühasibat standartlarındakı fərqləri aradan qaldırmaq lazımdır. Bu səbəbdən də uçot standartlarının harmonizasiyasına xüsusi diqqət yetirilir.

Maliyyə hesabatlarının harmonizasiyası və standartlaşdırılması probleminin aktuallığı bir sıra obyektiv səbəblərdən irəli gəlir (Səbzəliyev S., 2018: s. 26):

- İqtisadi inteqrasiya, bu halda istehsalat, təchizat, satış, maliyyə və uçot funksiyaları müxtəlif funksional-istehsalat vahidlərində inteqrasiya olunur;

- Korporativ internasionallaşdırmanın nümunəsi kimi səhmlərin nəzarət paketlərinin əldə olunması və yaxud bəzi firmaların digər xarici şirkətlər tərəfindən tam şəkildə ələ keçirilməsi göstərilə bilər;

- Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafı dedikdə, dünyanın müxtəlif ölkələrinin birjalarında qiymətli kağızların alqı-satqısı başa düşülür;

- Beynəlxalq kapital bazarının formalaşması, potensial investorlar maliyyə hesabatlarının şəffaf (anlaşıqlı) olmasını tələb edirlər ki, investor qoyduğu kapitaldan necə istifadə edildiyini izləmək imkanına malik olsun;

- Transmilli korporasiyaların (TMK) güclənməsi, TMK-nın fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə müxtəlif ölkələrdən alınan uçot məlumatlarının müqayisəliliyi problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Nəticə olaraq, təşkilatda beynəlxalq qaydalar əsasında TMK-nın filialı yerləşdiyi ölkədəki qanunları və uçot standartlarını əsas götürülməlidir. Müvafiq surətdə müxtəlif ölkələrin maliyyə hesabatları biri-birilə müqayisə oluna bilmir və son nəticədə konsolidə edilmiş hesabatın formalaşması prosesi müəyyən çətinliyə məruz qalır.

Banklarda kapital ehtiyatlarının uçot siyasətinin müasir iqtisadi vəziyyətə uyğun təkmilləşdirilməsinin bir neçə vacib istiqamətinin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Hər şeydən öncə, müasir dövrdə kommertiya banklarında uçot siyasəti mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, bankın uçot siyasəti ələ təkmilləşdirilməlidir ki, bankda mühasibat uçotunun ölkənin müasir qanunverici bazasının tələbləri çərçivəsində inkişafını təmin edə bilsin. Həmçinin müəssisənin uçot siyasəti iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına aid olan müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış uçot-analitik prosedurların qurulmasına istiqamətləndirilməlidir. Bütün müəssisə və təşkilatlarda kapital ehtiyatı uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsinin vacib və aktual istiqamətlərindən biri də mühasibat uçotunda kompüter texnologiyasının tətbiq edildiyi şəraitdə uçot siyasəti elementlərinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Ümumiyyətlə, 2018-ci ildə bank qanunvericiliyində, o cümlədən də bankların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə təsir göstərmək məqsədilə aşağıdakı dəyişikliklər edilmişdir:

□ Prezidentin 29 mart 2018-ci il tarixli, 1901 sayılı Fərmanı ilə “Daşınar əmlakın yüklülüyünün dövlət reyestrinin aparılması Qaydaları” və “Daşınar əmlakın yüklülüyünün dövlət reyestrindən istifadə haqqının məbləği” təsdiq edilib. Qaydalar həm daşınar əmlakın yüklülüyünün dövlət reyestrinin fəaliyyətinin təşkili, həm də onun aparılması, istifadəsi və məlumatların mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. (<http://www.e-qanun.az/framework/38372>).

□ Mərkəzi Bankın 26 fevral 2018-ci il tarixli, 4/1 sayılı Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”na dəyişikliklər edilib. Bu dəyişikliklərlə rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən banklar vasitəsi ilə xarici valyuta əməliyyatlarının aparılmasına dair tələblər daha da sərtləşdirilib. Eyni şəkildə dəyişiklik vasitəsilə malların ölkəyə idxalını təsdiq edən gömrük bəyannaməsi və ya idxal olunan xidmətlərin göstərilməsini təsdiq edən sənədlərin banka təqdim olunması müddəti 180 gündən 270 günə qədər artırılıb (<https://www.cbar.az/>).

□ “Banklar haqqında” Qanuna da dəyişiklik edilərək Müşahidə Şurasının səlahiyyətləri artırılıb, İdarə Heyətinin səlahiyyətləri isə azaldılıb. Bundan əlavə İdarə Heyəti, Müşahidə Şurası və Audt Komitəsinin səlahiyyət müddəti 4 ildən 3 ilə qədər azaldılıb.

□ Prezidentin 1 may 2018-ci il tarixli, 30 sayılı Fərmanı ilə “Elektron ipoteka və kredit zəmanət” sistemi haqqında Əsasnamə qəbul edilib. Bu Əsasnamə Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına ipoteka kreditlərinin və ipoteka kreditləri üzrə təminatların, habelə sahibkarların manatla aldıkları kreditlər üzrə təminatların və sahibkarlıq kreditlərinə hesablanmış faizlərin bir hissəsinə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına subsidiyaların verilməsi məqsədi ilə

“Elektron ipoteka və kredit zəmanət” sisteminin fəaliyyətinin təşkilinin hüquqi, təşkilati və texnoloji əsaslarını müəyyən edir (<https://www.cbar.az/>).

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən ödəmə qabiliyyətini itirmiş bankların sağlamlaşdırılmasını və bankların dayanıqlığının artırılmasını nəzərdə tutan bir sıra normativ aktlar qəbul edilib (<https://www.cbar.az/>):

- Körpü bankın yaradılması, səhmlərinin buraxılışı və qeydiyyatı, körpü banka bank lisenziyasının verilməsinin xüsusi sadələşdirilmiş proseduru və fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları;

- Ödəmə qabiliyyətini itirmiş bankın rezolyusiyası tədbirlərinin müəyyən edilməsi və hərracın keçirilməsi Qaydaları;

- Rezolyusiya tədbirlərindən hər hansı birinin seçilməsi üçün xərclərin əsaslandırılması və onların müqayisəli təhlilinin aparılması Qaydaları

- Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları;

- Banklarda açıq valyuta mövqeyinin limitlərinin müəyyən edilməsi Qaydaları;

- Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları;

- Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üzrə kredit risklərinin tənzimlənməsi haqqında Qaydalar;

Kommersiya banklarında uçot siyasətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin proseslərindən aid edilənlərdən biri də uçot siyasətinin “Uçot siyasətləri, uçot qiymətləndirmələrində dəyişikliklər və səhvlər” adlı 8 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələblərinə uyğun qurulmasından ibarətdir.

Kompüter mühasibatlığı şəraitində bankın uçot siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi məsələlərindən bəhs edilərək, göstərilir ki, müasir dövrdə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartların tələbləri səviyyəsində qurulması və Azərbaycanda mühasibat uçotunun məzmunu etibarlı ilə yenilənməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, bank sferasının müəssisə və təşkilatlarında da mühasibat uçotunda kompüter

texnologiyasından geniş və hərtərəfli istifadəni tələb edir. Məlumdur ki, mühasibat uçotunun əlverişli qaydada aparılması üçün təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün rəsmi sənədlərdən ibarət sənəd dövriyyəsi və onlarda əks etdirilmiş informasiyaların mühasibat qaydalarına uyğun şəkildə işlənməsini özündə ehtiva edən uçot sistemi təşkil edilməlidir. Bununla yanaşı kommersiya banklarında kompüter mühasibatının tətbiqi şəraitində çoxsaylı sənədlərdən əldə edilən informasiyaların işlənməsi əsasında mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi lazımlıdır.

İyirminci əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadi birliyinin üzləşdiyi aktual problemlər arasında mühasibat sahəsində beynəlxalq standartların hazırlanması və tətbiq edilməsi zərurəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ehtiyac kapital bazarının beynəlmilləşməsi, iqtisadiyyatın qloballaşması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi və nəticədə transmilli şirkətlərin meydana çıxması da daxil olmaqla bir neçə səbəblə izah edilə bilər. Mühasibat uçotunun əsas funksiyası təşkilatın aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı və onların hərəkəti haqqında pul ifadəsində ümumiləşdirilmiş informasiyanın müəyyən olunmuş tələblər əsasında uçota alıması üzrə sistemini təşkil edir. Bunun üçün mühasibat uçotu maliyyə hesabatları elementlərinin (aktivlərin, öhdəliklərinin, kapitalın, gəlir və xərclərin) tanınması, ölçülməsi, qeydə alınması və daha sonra maliyyə informasiyasının istifadəçilərə təqdim edilməsi, həmçinin bu informasiyanın təhlil etmə bacarığı mühasibat uçotu prosesinin əsas şərtlərindən biri hesab olunur (A.Kərimov,2014 : s. 145).

Bu gün də iqtisadi təşkilatlarda mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün işlər görülməkdədir:

-Mühasibat sistemini təsir edən digər bir amil mühasibatlıq peşəkarlığının gücüdür. Kadr problemləri bu normalar barədə mütəxəssislərin müvafiq məlumat və bacarıqlarının çatışmazlığı ilə əlaqədardır. İşçilərin sayı, xüsusən işçi yetişdirmək və ixtisaslı BMHS mütəxəssislərini işə cəlb etmək üçün maddi imkanları olan iqtisadi qurumlarda belə məhduddur. Buna görə də bugün belə peşəkar kadrların hazırlanmasına güclü ehtiyac var. Mühasibat peşəsinin inkişaf etmədiyi ölkədə

mühasibat digər ölkələrdən idxal olunur. Məsələn, İngiltərə dünyanın ən qədim mühasibat tarixinə sahib ölkələrdən biridir və mühasibat peşəsinin formalaşmasında böyük rolunu olub.

-Beynəlxalq Standartların tətbiqi ilə əlaqəli iqtisadi qurumlarda mühasibat sistemlərinin bərpasını, idarəetmə işçilərinin yenidən hazırlanmasını, mütəxəssislərin işə götürülməsini, müasir proqram təminatının alınmasını, idarəetmə proseslərinin yeniləri ilə əvəzlənməsi üçün böyük miqdarda pul ayrılmasını tələb edir.

-Ali və bir sıra başqa təhsil ocaqlarının müəllimləri, axırıncı və birinci kurslarda oxuyan tələbələr üçün müasir metodoloji mənbənin və uyğun tədris materiallarının tərtib olunması və tədrisi;

-Elektron mühasibatlığa keçidlə əlaqədar mühasibat proqramlarının tətbiqi ilə bağlı olaraq komputer biliklərinin işçi heyəti tərəfindən öyrənilməsinin təşviqi;

-Müxtəlif treninqlərin təşkili və treninq üçün MHBS-ni tətbiq edə bilən, bu ixtisas üzrə xarici dövlətlərin ali məktəblərində oxuyan və ya dərs demiş müəllimlərdən təşkil edilmiş ekspert qrupu tərəfindən ərsəyə gətirilməsi.

- Mühasibat hesabatlarının formalarının dərci və onların hazırlanması ilə bağlı müvafiq təlimatların tərtib olunması;

- Müəssisə daxilində uçotun beynəlxalq standartlarının tətbiq olunması üçün onlara yüksək ixtisaslı məsləhət xidmətlərinin təqdim edilməsində köməklik göstərilməsi;

- Müasir uçot modeli ilə bağlı araşdırmalara təkan verilməsi və onların izah edilməsi üçün yazılmış əsərlərin nəşr olunmasının dəstəklənməsi;

- Mühasibat uçotunun aparılması üzrə olan mövcud kompyuter proqramlarının lisenziyalaşdırılması;

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Banklarda iqtisadi fəallığa təsir göstərən əsas faktorlardan biri kapital ehtiyatlarıdır. Bu sahədə qarşıya çıxan əsas məsələ isə kapital ehtiyatlarının uçotunun aparılması prosesidir. Burada əsas mövzu isə iqtisadi subyektlər arasında onlardan hər birinin razı salan uçot prosesi və ya qaydalarının təşkil edilməsidir.

Bütün bunlara əsasən dissertasiya işində kapital ehtiyatlarının uçotu anlayışına aid müxtəlif yanaşmalar təhlil edilmiş, banklarda kapital ehtiyatlarının səviyyəsinə təsir göstərən xarici və daxili amillər qruplaşdırılaraq tədqiq edilmiş, banklarda kapital ehtiyatlarının iqtisadi mahiyyəti və onların iqtisadi kateqoriya kimi rolu müəyyən edilmişdir.

Hazırda bütün iqtisadi subyektlərdə uçot prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün bor çox işlər görülmüşdür, uçotun beynəlxalq standartlarına keçid onlardan biridir. Lakin tədqiqat prosesində kommertiya banklarında kapital ehtiyatlarının uçot siyasətinin müəyyən edilməsi, formalaşdırılmasının və onun mühasibat uçotunun təşkili məqsədilə tətbiqinin günümüzdəki vəziyyətinin araşdırılması əsasında müəyyən edilmişdir ki, müasir dövrdə banklarda müəssisənin uçot siyasəti ilə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının əsaslı mahiyyətini və məqsədlərini müəyyən edən prinsiplər kifayət qədər əlaqələndirilmir ki, bu da həmin standartların müəssisələrdə lazımi qaydada tətbiq olunmasına bir sıra çətinliklər yaratmışdır.

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqat kommertiya bankları üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan bir sıra təkliflərin hazırlanmasına şərait yaratmışdır:

1. Kommertiya banklarında uçot prosesinin mühasibat uçotu və Maliyyə hesablarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində daha da inkişaf etdirilməsi;
2. Mühasibat uçotunu və uçot siyasətini ölkədəki müasir qanunvericilik bazasının tələbləri çərçivəsində inkişafını təmin etmək istiqamətində inkişaf etdirilməsi;

3. Uçot siyasətinin iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına aid olan müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış əlverişli uçot-analitik prosedurların qurulmasına istiqamətləndirilmiş inkişafı;
4. Müəssisə və təşkilatlarda uçot siyasətinin mühasibat uçotunda kompüter texnologiyasının tətbiq edildiyi şəraitə uyğun təkmilləşdirilməsi;

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bütün müəssisə və təşkilatlarda onların uçot siyasəti ilə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmalıdır. Bankın uçot siyasətinə orada uçotun təşkilində istifadə olunan Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının bankların özünün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış formada tətbiq edilməsi aləti kimi yanaşmaq tövsiyə edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları, 7 noyabr 2005-ci il.
2. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 4 mart 2005 - ci il
3. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 4 mart 2005-ci il.
4. Abbasov İ.M., (2013) “Audit (dərslük)”. Bakı, “Poliqraf”, 365 səh.
5. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S., (2017) “Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)” - dərslük. Bakı, “Xəzər Nəşriyyatı MMC”, 424 səh.
6. Adil Kərimov (2014). “Mühasibat uçotu, vergilər” Bakı. Elm,145s
7. Elnur Sadıqov. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad universiteti” Nəşriyyatı, 2010.-212səh.
8. Hacıyev F.Ş, Əliyev S.H., (2011) “Audit”, dərs vəsaiti. Bakı, “ADİU-nun nəşriyyatı”, 341 səh.
9. Hacıyev F.Ş. “Auditdə iqtisadi təhlil”, Bakı, 2018.

10. Hacıyev F. Ş., Qədimli N.A., İdarəetmə təhlili. Dərslik. Bakı-2020
11. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları: nəzəriyyədən praktikaya. Thompson Learning 2003, Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı , “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010.
12. Maliyyə uçotu. Peşəkar mühasib proqramı. Fundamental səviyyə, 3-cü fənn. “Get Through Guides Limited UK” şirkəti tərəfindən tərtib olunmuş və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə olunmuş tədris vəsaiti. METM tərəfindən ingilis dilindən tərcümə. Bakı-2013, 680 səh.
13. Mühasibat uçotunun əsasları (Beynəlxalq standartların bazasında). Dərs vəsaiti. Get Throught Guides Ltd, London BK, 2010. Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2013, 702s.
14. S.M.Səbzəliyev. Maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2018, 312s.
15. R. Bəşirov “Bank işi” (dərslik) Bakı, “MBM”, 2016, 392 səh.
16. R.V. Əsgərova “Pul, kredit və banklar” dərslik. Bakı-2007
17. Ş.Ə Abdullayev, R.V. Əsgərova. Bank işi. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 472 səh.
18. Ş.Ə Abdullayev “Kommersiya banklarının əməliyyatları” Dərs vəsaiti. Bakı-2004
19. Ş.Ə. Abdullayev “Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması sistemləri” Dərs vəsaiti. Bakı-2008
20. Z. F. Məmmədov (2015) .Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı şəh

İngilis dilində

1. Kenn L.S. (2019) Inyernational account system in modern life. London, Themes: 344 p.
2. David Alexander, Christopher Nobes (2010) Financial accounting an international introduction. London, 497 p.

3. Jorissen, Lybaert, N. & Poel, K. V. d. (Eds). (2006). Lobbying towards a global standart setter – do national characteristics matter? An analysis of the commant letters written to the IASB. USA: Elsevier Ltd.

Türk dilində

1. Akgül, B. A. ve Akay, H. (2003). Uluslararası Muhasebe Standartları ve Türkiye’de Uygulama Etkinliğine İlişkin Bir Araştırma, 2. Baskı, İstanbul: Türkmen Kitapevi
2. Yıldırım M. (2008). “Banka Muhasebesi”. Graphis Matbaa San. ve Tic. Ltd Şirketi.

İnternet Resursları

1. <https://www.cbar.az/> / Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı
2. <http://maliyye.gov.az/> / Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı
3. <https://www.economy.gov.az/> / Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin saytı
4. <http://www.e-qanun.az/>
5. <https://www.ifrs.org/>
6. http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=167
7. https://bakuresearchinstitute.org/en/azerbaijani-2018-ci-ild%C9%99-az%C9%99rbaycanin-bank-sektoru/#_edn2

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sintetik və analitik uçot.....	47
Cədvəl 2: Bankın kapital ehtiyatlarına təsir edən amillərin təhlili.....	61
Cədvəl 3: Bank sektorunda kapitalın icmal balansı (mln. manatla).....	62

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına keçidin nəticələri (qazanc və gəlirlilik).....	39
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Banklarda sintetik hesab.....	43
---	----